CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

नरेन्द्र दाइ

विश्वेश्वर प्रसाद कोइराला

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

नरेन्द्रदाई

विश्वेश्वर प्रसाद कोइराला

प्रकाशक

प्रशान्त प्रकाशन

सी० के० ३४/३६ लाहोरी टोला

वाराणसी

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रकाशक :

मदन मोहन धवन
प्रशान्त प्रकाशन
सी० के० ३४/३९
लाहोरी टोला, वाराणसी

© सुशील कोइराला

पहिलो संस्करण : फेब्रुअरी १९७०—२००० प्रति
दोश्रो संस्करण : दिसम्बर १९८६—२००० प्रति

मूल्य : १०·०० भा० रु०

मुद्रक :
प्रकाश प्रिंटिंग प्रेस
साक्षी विनायक, विश्वनाथ गली
वाराणसी (उ० प्र०) भारत

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

"There is a stage in every suffering, every emotion, every passion, when it belongs to the most individual and inexpressible part of man, and a stage in which it belongs to art. But in the first stage, art can never do any thing with it. Art is the distance which time gives to suffering."

—*Camus* (*Carnets 1942-51*)

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

बितेका दिनहरू मेरो पिठ्यूँतिर धमाधम खस्दै नाना किसिमका विभिन्न आकारका—साना-ठूला, गहिरा या भर्खरै बन्न लागेका—गुफाहरू रच्दै थप्प-थप्प बसेका छन्। यसो फर्केर हेर्दा म देख्छु—टाढा, यवनिकामा चित्रित भएझैं पछिल्तिरका अरू तमाम दृष्यलाई पूर्ण-रूपले ढाक्दै एउटा कालो-नीलो पर्वत शृंखला दृढतापूर्वक उभिएको छ र मतिर फर्केको त्यसको छातीमा कुनै पनि ठाउँ बाँकी नराखी मेरा बितेका दिनहरूले कुन्नि कैलेदेखि हो गुफैगुफा खनेर राखिछाडेका छन्। मेरा दिनहरूको काम गुफा बनाउनु हो। कहिलेकाहिं एक्लै भएका बखत वर्तमानबाट आफूलाई फुत्काई म पछि फर्केर हिंड्न थाल्दछु; मेरा गोड़ा अनायास नै अतीतका कुनै गुफाभित्र प्रवेश गर्छन्। कुनै कुनै गुफा त यति अन्धकारमय हुन्छ कि म त्यहाँको कुनै वस्तु पनि प्राप्त गर्न नसकेर बाहिर निस्किन्छु। कुनै कुनैमा भने अत्यन्त मधुरो प्रकाश रहन्छ; त्यहाँभित्रको दृष्य पनि मेरा लागि अस्पष्ट नै रहन्छन्। तर, कुनै गुफा-चाहिं जतिसुकै गहिरो भए पनि, तल पुगेपछि, कुन्नि कुन स्मृति-लोकबाट फुटेर आएको प्रकाश किरणले उद्भासित भएका हुन्छन् कि त्यहाँ पुगेपछि मेरा आँखाबाट विस्मृतिको पर्दा पन्छिन्छ र म पुरानो युगको रस-रंग-ध्वनिको लोकमा पुग्छु। मानो,

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

जोआमाहरूले भन्ने गरेका सुनकेस्री राजकुमारीहरूका कथामा निवास गर्ने र बालकहरूका थाकेका आँखामा हलुकोसँग निद्राको शीतल मलम लाइदिने मायालु परीको कुनै अलौकिक छलबाट मेरो उमेर मबाट फत्फत झर्न थाल्दछ, शरीरबाट लुगा झरेजस्तो। म पुनः एउटा बालक हुन्छु र एकपल्ट बिताइसकेका दिनहरूलाई उही पुरानै किसिमबाट फेरिदेखि बिताउन थाल्दछु। अनि म डाक्छु,—"ए सान्नानी, ए फगुनी ए नरेन्द्रदाइ....!!!"

त्यसो भए के यो गल्प हैन ? के त यो खेलाँचीको फुस्सा भूमिमा कल्पनाले बिनसित्ति खडा गरेकी एउटा स्वप्न-महल–हुँदैनभएको एउटा मनगढन्ते कुरा–लेखको मात्र हो त ? मलाई लाग्छ, कुनै गल्प पनि असत्य हुँदैन। कल्पना झूठो हुँदै हुँदैन। फुस्सामा सपनाको महल पनि खडा हुन सक्दैन—किमार्थं सक्दैन। सपना लाई पनि बिपनाको आधार चाहिन्छ। चाहे म कुनै घटनालाई या कुनै कथालाई जतिसुकै बंग्याएर बयान गर्न खोजूँ, चाहे त्यसलाई म कल्पनाले जतिसुकै माज्ने या निखार्ने प्रयत्न गरूँ, मेरा सारा प्रयत्नको परिणाम यही हुन्छ कि सत्य झन् स्पष्टतर हुँदै जान्छ र कथाले झन्-झन् वास्तविक रूप लिँदै जान्छ। मानिस आफ्नो स्मृतिबाट आफुलाई जोगाउन सक्दैन। कल्पना भन्दै लेखेको कथा स्मृतिको भँडारबाट झिकेको एउटा सानो घटना मात्र हो—एउटा सत्य मात्र हो। त्यसो हुनाले कथाकार जे जति भन्छ त्यो सबै उसको आत्म-कथाको एउटा टुक्रा मात्र हो। एक पटक भोग गरिसकेका बितेका घटनालाई फेरिदेखि बिम्झाएर वर्तमानमा भोग गर्न खोज्नु नै शायद कथा हो।—म पहिलेका कुरालाई झल्झली संझन्छु, र पहिलेका मानिसलाई झल्झली देख्छु र बिस्तार विश्वासको ध्वनिमा म तिनीहरूलाई मुटुभित्रै डाक्छु.—'ए गौरी भाउजू, ए मुनरिया ए नरेन्द्रदाइ........!!!"

नरेन्द्रदाइ आकर्षक व्यक्ति थिए। तिनको अग्लो शरीरमा सुकिलो सेतो कुर्ता र धोती, चार तह गरेर राम्ररी पट्याई गर्दनलाई एक फन्को

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

बेरेको सेतो दुपट्टा, शिरमाथि हिफाजतकासाथ पालेका लामा-लामा काला कपालका गुच्छा, गर्दननेर दुपट्टामाथि झुलिरहने केशका मुन्द्रा—नरेन्द्रले सहजै हाम्रो गाउँका नर-नारीको हृदय जितेका थिए। वर्ण सफा र स्निग्ध होइन, अनुहारको बनोट पनि बान्की परेको होइन, नाक सुलुक्क उठ्नु पनमा किंचित च्याप्टो, कान ढाकका पातजस्ता चौड़ा कन्पारोमा जरैदेखि खडा भएर उभ्भिएका, आँखा साधारण तर बाक्ला आँखी-भूइँले ढाकेको हुँदा साना र गाडिएकाजस्ता देखिने, गालाका हाड केही उठेकाले पुष्ट अनुहारमा पनि एक प्रकारको भोकोपनको छाप सँधै बनिरहेको हुने—रुखो छालाको उनको चेहरालाई झन् क्षुधित रूप दिरहेजस्तो। तिनमा एक प्रकारको रुखो किसिमको आकर्षण थियो। संगमरमरको चिल्लो मूर्तिको आकर्षण हैन, बरू साधारण चट्टानमा मोटा-मोटी किसिमले कुँदेर झिकेको आकारको आकर्षणजस्तो जसमा कठोरताको—लुकेको दृढता र वर्वरताको —तत्व सर्वोपरि थियो,—भीरको वर्बर आकर्षण जसमा त्रासको मात्र । अधिक रहन्छ। हामी केटाकेटीलाई नरेन्द्रदाइका सामुन्ने भय संकोच र त्रासको अनुभव हुन्थ्यो र हामी अकारण उनीबाट तर्केर हिंड्थ्यो।

माथि त भनें,—'ए नरेन्द्रदाइ !' तर हामी बालकहरू त्यति नजिकै भएर निर्धक्कको सम्बोधनले उनलाई बोलाउन सक्दैन थियौं। हाम्राप्रति उनको व्यवहार नराम्रो हुन्थ्यो, त्यो पनि हैन। बरू उनको कोशिश त हामीहरूसँग आत्मीय बन्ने नै हुन्थ्यो—हाम्रो खेलकुदमा भाग लिन खोज्ने र त्यसको व्यवस्था पनि गरिदिने। भन्थे—'केटाहरूहो, खूब खेल। अहिले शरीर बन्यो भने पछि सबै कुरा ठीक हुन्छ।'

यसरी अैले स्मृति-लोकमा पो नरेन्द्र त्यति नजिक भएर देखा पर्छन्; तर तिनताका हामी केटाकेटीहरूको आफ्नो हूल गाउँभरि चाहारि हिंड्थ्यो, घरमा नरेन्द्र भए-नभएको सम्म पनि नसोचेर। झन् मेरो र सान्नानीको एउटा आफ्नै सानो लोक थियो—अरूको भन्दा एकदमै भिन्न।

हुन त हाम्रो त्यो गाउँ मदेसको एउटा साधारण सानो गाउँ थियो कोशीको किनारमा, तर त्यो सानो ठाउँमा पनि कहिल्यै नसिद्धिने रमाइलो-

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

का खजानाको खोजी र आविष्कार हामी दुई प्राणी खेत-खेत र आली-आली चह्रारी हिँड्थ्यो ।

बडहरको रुखमुनिको झ्याँङ्ला जेलिएका लहराबाट रातीगेडी टिपेर सान्नानीले आफ्नो आँखाको कोसभित्र बडो कुशलतापूर्वक हालेर त्यसलाई आँखाभित्रै बिलाइदिई, अनि हात टक्टकाएर भनी,—"हेर, हातमा रातीगेडी छैन ।"

म चकित भएर उसको अनुहार हेर्न लागेँ, हेर्दा-हेर्दै देख्छु त उसको आँखाको कुनोबाट रातीगेडी फुत्त झर्छ ।

मैले भनें,—"म पनि टिप्छु रातोगेडो ।"—र झम्टेर रातीगेडीको लहरा लुछ्न थालें । सान्नानीले कराएर भनो,—पख, पख,—काउछोको लहरो तानौला नी फेरि ।"

बडहरको तल्लो हाँगोमा बेरिएको लहरोमा झूस टल्किने राम्रा-राम्रा पोटिला कोसालाई देखाएर सान्नानीले भनी,—"उ त्यो टल्केको कोसा छ नी, त्यो काउछो हो,........रातीगेडीको लहरो उः अलग्गै छुट्टिन्छ,—उ त्यो........"

त्यस दिनदेखि म रातोगेडी र काउछोको लहरालाई छुट्याउन सक्ने भएँ; त्यति मात्रै हैन, रातीगेडीलाई कसरी यत्नपूर्वक आँखाको कुनामा बिस्तार-बिस्तार पसाउन सक्नुपर्छ भन्ने पनि त्यही दिन सिकें ।

त्यही बखत आँप-बगैंचाको छेउ-छेउ हुँदै गएको गोरेटोमा हामीले गाउँका मदिस्नी केटीहरू छिटी लिएर घाँस काट्न दक्खिनतिर लागेको देख्यौं । मैले भनें,—"ए फगुनी, मलाई पनि रातोगेडी हाल्न आउँछ आँखाका........न पत्याए हेर........।"

फगुनीले त जवाफ दिइन तर रम्पियरीले मेरो कुराको नबुझिने जवाफ दिई; भनी,—"यति साने उमेरमा त्यस्तो बानी नलाए बाबू !"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

केटीहरू हिल्लिएर हाँस्दै हिंडे, आपसमा धके लाथकेल गर्दै, गोरेटोमा गोडा थचार्दै, छिटोले साथीको पिठ्यूँमा हिर्काउँदै,....र अनि एउटीचाहिँले भनी,—"छिः है....यो मोरी पनि कस्ती चोथाले, कसरी भन्न सकेकी त्यस्तो........।"

सान्नानीले कराएर भनी,—"ए फगुनी, तेरो हँस्याले काउछोको जरो काट्दैन। बडहर पाकेको छ, टिप्नै पाएनौं....।"

बगैंचाको मालिक दीनानाथ कतै मचानमा हुँदो हो। उ आइपुग्यो हकार्दै—"भाग बगैंचाबाट,—यो ठेट्नाहरूले बगैंचाका फूलपात क्यै राख्ने भएनन्........"

हामी बगैंचाको कर्चीको झ्याङ्ग्वाले टाटो च्यातेर त्यताबाट बेपत्तासँग भाग्यौं र एक्कैचोटी लखन मडरको खलिहानमा उभियौं। सान्नानीले स्वाँस्वाँ गर्दै भनी,—"दीनानाथ औधि रिसाहा छ........"

मैले भनें—"दौड्दा मेरो रातीगेडी सप्पै खस्यो........"

सान्नानीले भनी,—"भोलि सुट्ट जाउँला फेरि........; पाकेको बडहर पनि........"

अनि हामीहरू खलिहानमा दाउनी भैरहेको रमितो हेर्न लाग्यौं। कहिले-कहिले त्यस्सै रमाइलो मानेर गोरूको पुच्छर निमोठ्थ्यौं,—"ह ह ह ह ह....ए पियरी...."

लखन मडरको छोरोले भन्यो,—"यो गोरू पियरी हैन"

मैले भनें,—"हाम्रो गोरू पियरी हो........"

अनि हठात् त्यहाँको रमितो सक्किए जस्तो लागेर खलिहान छाडी अल्लारे हुँदै हामी गोसाइँथानको पोखरीको डिलमा पुग्यौं। दक्खिनतिरको डिलमा बेरको ठूलो झ्याङ् थियो। बैर खाएर हामी तल पोखरीमा झर्‍यौं, र नाङ्गा-भुतुङ्गा भएर नुहाउन थाल्यौं।

एक छिन् पछि माथि डिलमा आएर हामी आङ् सुकाउँदै थियो कि पश्चिमतिरबाट आइरहेको बयलगाडीमा सान्नानीको दृष्टि पर्‍यो। उसले चबराहटमा कराएर भनी—"लुक लुक!....नरेन्द्रदाइ....! लुक लुक....!"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

यसरी हामीलाई समय-असमयमा नरेन्द्रदाइको सम्झना हुने गर्थ्यो अपझंटमा देखा पर्दा, र यसरी हामी लुक्ने गर्थ्यौं उनले नदेखुन् भनी ।

हामीहरू फेरि पानीभित्र पस्यौं । पोखरीको डिलले फेरि हामीलाई छोपिदियो । सडक पोखरीको उत्तर डिलको पल्लापट्टि थियो गहिरोमा ।

सान्नानीले भनी,—"कलकत्ताबाट आको नरेन्द्रदाइ आज...."

मैले भनें,—"हामीलाई देखेको भए मार्नुहुन्थ्यो;—काँचो बैर खायौं नी त्यसैले; झन् घाममा पनि हिंड्यौं र पोखरीमा पनि न्वाह्यौं नी...."

गाडीको चरक-मरक र घच्याक्-घुचुक्को आवाज केही बेर डिलै-पत्तिरबाट आएपछि अलिअलि गर्दै टाढा हुँदै गयो । गाडीवानले गोरूलाई हकारेको ह ह ह ह....ल ह ह ह''''पनि नजिक हुँदै टाट्टाढा बिलाउँदै गयो । र सडकको धूलोको एक गुब्बारा आएर पोखरीको डिलमा ओच्छियो ।

निर्धक्क भएर हामी फेरि डिलमा उक्लिदा नरेन्द्रदाइको गाडी मूल सडक छाडेर दक्खिनपट्टि घरतिरको बाटो लागिसकेको थियो, र एक-छिन्मा सिसौका रूखहरूको आडमा बिलायो । हामी पनि आड सुक्नासाथ घर फर्क्यौं ।

घरमा नरेन्द्रको आगमनले चहल-पहल थियो । आङ्ना बाहिरको घरको बाहिरी ढोकामा गाड़ीमा जोतिएका बयल काँधको जुवाबाट मुक्त भएर काठको डूंडमा खेसारो, पीना, माड र नून मुछेको परालको साँदी खाइरहेका थिए थुतुनोलाई साँदीभित्र गाडेर । सान्नानीले एउटा गोरूको पिठ्यूँमा हात राखी; गोरूको छाला जुरुङ्ग गर्‍यो, सानो चंचल लहर दौडेजस्तो भयो उसको शरीरमा । गाडीवानले भन्यो,—"यस्तो राम्रो गोरूको जोडा यस इलाकाभरि छैन; कुसेसरथानमा मालिकले किनेको, बुझ्यौ ?....हावागाडी जस्तो कुद्दै आयो डिस्टीबोटको सडकमा—"

अनि गोरूलाई पुरुषार्थ गरेको धाप दिंदै भन्यो,—"खूब पेटभरी खाएस् भदेसरा;—र तँ पनि जोगेन्दरा........।" अर्को गोरूलाई पनि उसले धाप दियो ।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

हामीहरू नरेन्द्रको कोठा अगाडि आँङ्नामा उभिरह्यौं अलपत्रसँग । मैले भनें,—सान्नानी, हिंड जाउँ भित्र ।"

उसले भनी,—"मलाई डर लाग्छ ।"

मैले भनें,—"तिमी त उनकी साक्खे वैनी, केको डर ?"

उसले भनी,—"तिमी नै जाऊ न त नडराउने भए—"

नरेन्द्रले भित्रबाट हामीलाई देखेर भने,—"हेर, मैले तिमीहरूलाई फूटबॉल ल्याइदिया छु । ल आऊ ।"

म भागेर भान्सा घरमा पसें । सान्नानी आङ्नैमा उभिरही, उ पनि नरेन्द्रको कोठाभित्र पसिन । संकोचले गाडिएजस्ती लाग्थी उ आङ्नामा ।

त्यही दिन नरेन्द्रले गाउँका सबै केटाकेटीहरू भेला पारेर फूटबॉलको टीम बनाए । त्यस दिन असाध्य रमाइलो भएको थियो, खूब मजा आएको थियो । नरेन्द्रले फूटबॉलमा हावा भरिरहेका बखत हामीहरू उनको नजिकै घुँडा टेकेर उत्साहकासाथ पर्खिरहेका थियौं ।

"जा त सन्नानी, मेरो साइकलबाट पम्प झिकेर ल्या...."—नरेन्द्रले भने । सान्नानी दुगुर्दै गई ।

नरेन्द्रले मलाई सोधे,—"फूटबॉल खेल्न आउँछ ?"

हठात् आफूलाई उनको कोठामा एक्लै पाएर म सशंकित भएँ । केही बोलिनँ । उनले फेरि भने—"फुटबॉललाई थिचेर हेर—कडा भएन कि, पम्पले हावा भर्छु, अनि खूब कडा हुन्छ ।"

मैले घबडाएर यसो फुटबॉललाई छोएँ । तर नरेन्द्रसँग एक्लै आफूलाई कोठामा पाएकोले असैह्य अप्ठ्यारो भएर सान्नानीलाई बोलाउने बहानाले म कोठाबाट भाग ।

सान्नानी बाहिर आँङ्नामा उभिरहेकी थिई । उसले भनी,—"साइकलबाट पम्प झिक्दा हेर न यो कीला भाँच्चियो । दाइले मार्नु हुन्छ, अब के गर्ने ।" उ बिचल्लीमा परेकी थिई ।

नरेन्द्रले कोठाबाटै कराए—"सान्नानी, कति अबेर गरेको ?"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

हामीहरू डराई-डराई नरेन्द्रको कोठाभित्र पस्यौं। नरेन्द्रले सान्नानीको हातबाट पम्प लिएर एक छिन खूब तन्मयसँग फुटबॉलमा हावा भर्न थाले। सान्नानीले कीला उखेलिएको कुरा भनिनन्, र मलाई चाहिं नरेन्द्रले आखिरी पम्प भरेर "ल, अब बॅल थिच त—टाइट भयो कि भएन ?" नभनुञ्जेल डर लागिरह्यो। सान्नानी र मैले एकैसाथ बॅललाई छोयौं।

नरेन्द्रले नै एकलासको फुलकाहा चउरमा हाम्रालागि खेल्ने ठाउँ रोजे। हाम्रो गाउँभन्दा दक्षिण पूर्वपट्टि कोशीको किनारको एउटा चिसो बांझो जग्गा प्रशस्त फैलिएको थियो, नदीको पूर्व किनारामाथि टाढ़ा दक्षिणसम्म। त्यसको पूर्वपट्टि फुल्काहा बाबुहरूको ठूलो क्याम्पा शुरू हुन्थ्यो—ठूलो आँपको बगैंचा त्यसपछि हात्तीसार र अस्तबल, पोखरीनिरको डिलमा एउटा सानो चिटिक्कको रामको मन्दिर, अनि जमीदारी कचहरी जो उनीहरूको मूल ढोका अगाडि पोखरीको दक्षिणपट्टि थियो। त्यसलाई अरू गाउँलेहरू अंगना भन्थे। उनीहरूको निवास-गृहलाई डेउढी भन्ने चलन थियो। नरेन्द्रले रोजेको चउरबाट उनीहरूको डेउढीको पक्का अजरीको मुडेरा र कौसीको सानो हिस्सा घाममा टल्किएको देखिन्थ्यो। चउर भने एकलासको थियो। ठाउँ ठाउँमा गाई-वस्तुहरूका हाडका टुक्राहरू छरिएका थिए, र सीमल र शमीका रुखहरू र तिनका तलतिर खर र बैरका झ्याङ।

सान्नानीले सुस्तरी भनी,–"यो भुत्याहा चोर हो। होइन त, भटना ?"

भटनाले उत्तरमा केवल ठूला आंखा पाऱ्यो।

छुतहरूले भन्यो—"हो, नपत्याए हेर, कस्तो ठाउँ !"

नरेन्द्रले हामीभन्दा अगाडि केही टाढा हिंडिरहेका थिए, उनले भने,—"ल खेल। म हेर्छु।" र उनले भकुण्डोलाई उफारेर माथि आकाशमा पुऱ्याए—ढप्प !

त्यहाँ घास काट्न आएका केटीहरूले अचम्म मानेर भने—'हेर हेर गे, कति टाढा माथि आकाशमा पुग्यो गेंद।"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

फगुनीले भनो बिस्तारै, "बाबु पनि आउनु भएको छ। उहाँलें हानेको।"

घाँस काट्न आएकी केटीहरू लाज मानेर फिल्डतिर पिठ्यूँ फर्काएर टुक्रुक्क बस्दै खुर्पीले घाँस काटन थाले छिट्छिटो।

नरेन्द्रले भने—'हंगे मुनरिया, तेरो छिटो दे त; गोलपोष्ट छैन। त्यसैलाई घोप्ट्याएर एकातिर राखिदिन्छु। ल्या न, ल्या....।"

त्यस बेलासम्म हामीहरू स्वाँ-स्वाँ गर्दै गेंदलाई गोडाले अन्धाधुन्ध किसिमले जताभावो हान्दै खेलन थालिसकेका थियौं, गोलपोष्ट न सोल-पोष्ट! म उति कुद्न सक्दिनथे कि क्या हो; मलाई लाग्थ्यो, बँल मेरो गोडामा कहिल्यै पनि पर्दैनजस्तो। छुतहरू र सान्नानीले ओगटेको जस्तो थियो बॅल। तैपनि उत्साहमा कसैको कमी थिएन; भकुण्डोको पछि दौडा-दौड गरिरह्यौं हामी। बीच बीचमा सान्नानी मतिर भकुण्डो हानेर भन्थिन्—"ल, ल, हनिहाल, हनिहाल।" तर त्यस बेलासम्म बीचैमा छुतहरू त्यसलाई टिपेर अर्कोतिर हानिदिन्थ्यो। सान्नानी रिसाउँथी छुतहरूसित। कहिले हातले बॅललाई टिपेर सन्नानो मेरो अगाडि भूइँमा राखिदिन्थी र म खूब कसेर हान्थें।

हामो एकै छिनमा थाक्यौं। घाम अझै बाँको थियो। पसीनाले लत-पत भएर मैले भनें—"भयो अब, भोलि खेल्ने।" सान्नानोले बॅललाई टिपेर आफ्नो छाती र देब्रे हातको कोक्रोमा थिचेर राखी।

घँसिनीहरूले घाँस काट्न छाडेर सान्नीलाई घेरेर भने—"सान्नानी हेरौं न, कस्तो रहेछ भकुण्डो।"

सबैले एक एक गरेर बॅललाई लिए—थिचे, चलाए र भने,—"अरे-त्तेरो, कस्तो हलुको। हावा भरेको छ हावा।" फगुनीले बॅललाई भूइँमा राखेर एउटा हातले आफ्नो धोतोलाई पिडुँलामाथि सारेर खुट्टा मच्चाएर हानी। सबै हिल्ल गरेर हाँसे।

मैले संझेर भनें,—"नरेन्द्रदाइ खोइ?"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

फगुनीले भनी—"अगि नै जानु भो नी।" अनि हांसी उ, र फेरि, भनी—'मुनरियाले आफ्नो छिट्टी दिन्न भनी उहाँलाई। भनी–'घाँस काट्नु छैन र आजलाई ?' बाबुले भन्नु भो,—'राम्रो घांस त उत्तर-दक्खिन कित्तामा पाइन्छ, हरियो।' उसले सोधी—कहाँ ?' मोरी बडी मुखाले छे। बाबुले भन्नु भो—'उ त्यो सीमल वन पारी। ल, हिंड् देखाइदिन्छु'।"

रामपियारीले दक्षिणपट्टि मुन्टो फर्काएर कराई—"हेगे मुनरिया, अब हामीहरू गयौं घर, जाने भए आइज,....आइज"

मुनरियाको कतैबाट उत्तर आएन।

साँझतिर हामी सबै घर फऱ्यौं। घँसवार्नीहरू पनि आफ्आफ्नो घर-तिर लागे; छुतहरू, भटना, परेमा पनि।

सान्नानीले भनी—"खूब रमाइलो भयो।"

मैले भनें—"सान्नानी, भकुण्डो म आफ्नो कोठामा राख्छु, है ?"

यसरी उनै नरेन्द्रदाइको प्रयत्नबाट फुटबॉलको टीम बन्यो हाम्रो गाउँमा। उनी हामीलाई गुलेली मटॆंग्रा र धनुष-बाण बनाइदिन्थे र आफु पनि चङ्गा-लट्टाई लिएर कार्तिक मुंसीरताका बांधतिर जान्थे र हामीलाई भन्थे,—"ल हिंड, मैले चङ्गा उडाएको हेर। लखनउमा पो यसको शौक र कदर छ मानिसमा।"

तर हामी भने नरेन्द्रदाइका नजिक पर्न सक्तैनथ्यौं। डर लाग्थ्यो, एक प्रकारको संकोच पनि।

त्यस दिन नरेन्द्रदाइ कतै बाहिर जान ठिक परेर आएका थिए। लामो सेतो कुर्ता लगाएका थिए जसको धनुषाकार घाँटीको बटन छातीमा नभएर कुममा एउटा लुगाको घुण्टीको बनेको थियो। गुच्छा परेर गर्धनमा झुल्ने उनका कपाल, शान्तिपूरी धोती जसको अगाडिपट्टिको मुजा[illegible] तल्लो टुप्पो कुर्ताको देब्रे खल्तीमा घुसारेको, राम्ररी पठ्याएको दुपट्टा

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उनको कुमबाट तिघ्रासम्म लत्रेको र भर्खरै पालिस गरेको पंप शू। त्यस्तो सुग्घर परिष्कृत पहिरन हाम्रो गाउँमा त के त्यस इलाका भरीमा कसैको थिएन। त्यसैले त बृन्दाकट्टी र फुल्काहीका बाबुसाहेब पनि उनलाई आफ्नो समकक्षी मानेर चाडबाडमा निम्ता पठाउँथे।—आमा र गौरी भाउजू एउटा गुन्द्रीमा बसेर बेलुका पाक्ने तरकारीहरू काटिरहनु भएको थियो भान्साघरकै आसारामा। आमाको यस्तो दैनिक गृह-कार्यमा गौरी भाउजू मात्र एकनाससँग उहाँलाई सगाउँथिन्। महारानी त माइत आएकी छोरी नै भइन्, जुण्टुनानी बैठकमा पुरुषहरूको संगतिमा हा हा ही ही गर्नमा व्यस्त रहन्थिन्, काकीहरू धेरैजसो आफ्नै कोठाको कामले फुर्संत नपाउने र फुर्संत पाए नै भने पनि कप्तान्नी आमासँग बसेर धागो कात्न थाल्ने बारदलीको एउटा कुनामा जहाँ कप्तान्नी आमा दिनभरी महाभारत या रामायण या अरू कुनै पुराण पढ्नु हुन्थ्यो। गौरी भाउजूको मात्र आफ्नो कुनै त्यस्तो व्यक्तिगत काम थिएन, त्यसो हुनाले घरको काममा आमालाई दिनभरी उनी नै सगाउने हुन्थिन् आमा र उनी कुरा गरि-रहन्थे—पात गाँस्दा होस् चाहे तरकारी काट्दा। आमा मात्रै निर्धक्कसँग उनलाई काम अह्राउन सक्नुहुन्थ्यो—'ल, गौरी यसो गर, उसो गर....।' गौरी निशब्द चालले हिंड्थिन् र अह्राएको काम सिध्याएर फेरि आमानेर बसेर आमाले गरिरहेको काम सघाउन थाल्थिन्।

त्यस दिन म केही काम नपाएर त्यसै आमा र गौरी भएनेर पुगेको थिएँ। कप्तान्नी आमाले भरखरै घिस्स्याउँदै सान्नानीलाई माथि बार्दलीमा लग्नु भएको थियो। बीच-बीचमा यस्तो घटना हुन्थ्यो जब कप्तान्नी आमा आफ्नी छोरी सान्नानीको ग्रामीण चालादेखि खपिनसक्नु भएर उसलाई घसार्दै-पसार्दै लग्नु हुन्थ्यो र उसका लट्टा परेका कपालमा चिपिचिल्ल तेल हालेर मोटो काँइँयोले कोरिदिन थाल्नु हुन्थ्यो—केही रिसाए जस्तो गरेर। सान्नानी कराउन थाल्थी नाके बोलीले,—"अँय्या....कपाल नलुछ्नोस्न कप्तान्नी आमा।" उत्तरमा उ आफ्नो पिठ्यूँमा एक मुडकी पाउँथी। सान्नानीको रूवाबासी चल्थ्यो र कप्तान्नी आमा के के गाली गर्दै फत्-

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

फताउन थाल्नु हुन्थ्यो । निकै बेर लाग्थ्यो सान्नानीको कपाल कोराइमा— घाचघुच, बाजाबाज, रुवावासो र गाली हप्काइको लामो समयपछि शायद कसान्नी आमाको रीस पनि सिद्धिसक्थ्यो र सान्नानीको विरोधको उत्साह पनि ठण्डा भैसक्थ्यो । अनि त्यस बेलासम्म सान्नानी पनि परिष्कृत भै-सकेको हुन्थी—कोरिएको चिल्लो कपाल च्याप्प टाउकोमाथि टाँस्सिन्थ्यो र त्यसको पुच्छरमा सानो रातो धागोको गांठो पनि पारिन्थ्यो, मुख पानीले पुछिन्थ्यो, हात-खुट्टा पनि । कसान्नी आमा कपाल कोर्दा झरेको कपालको गुजुल्टोलाई लुंड्याएर त्यसमा थुथु गरेर थुक्दै बारदलीबाट तल खसाल्दै उठ्नु हुन्थ्यो । सान्नानी त्यही मौका छोप्दै भागेर आउँथी; म तल सींढीको फेदमा पर्खिरहेको हुन्थें ।

कसान्नी आमाले सान्नानीको पाखुरा दृढतापूर्वक समात्ने बित्तिकै म त्यसै डराएर भाग्थें । लाग्थ्यो, सान्नानीले पाएको गालीको साझेदार म पनि छु, किनभने जुन-जुन कुराकालागि उ कसानी आमाबाट गाली पाउँथी तो सबै कुरामा म सान्नानीसित सहभागी हुन्थें—बारी-बारी चहारी हिंड्नु, घाममा काँचा फल टिप्दै खानु, कोशीमा नुहाउनु, अर्काको बारीमा लागेको कोसालाई पनि नछाड्नु (अर्थात्, त्यस उमेरमा जति गर्न सकिन्थ्यो सबै गर्नु ।) सान्नानीलाई तानेर लगेपछि म केही काम नपाएर हल्लिदै हिंड्थें। त्यसरी नै म आमा र गौरीहरू बसेर तरकारी काटिरहेको ठाउँमा पुगेको थिएँ । त्यहाँ पनि मलाई रमाइलो लागेको थिएन । त्यसै बखत नरेन्द्र सिनित्त परेर आफ्नो कोठाबाट बाहिर आए र केही निहुरेर आफ्नो शिर-लाई छानोबाट जोगाउँदै ओसाराबाट तल झरे । उनलाई आँगनमा देख्ने बित्तिकै गौरी जुरूक्क उठेर भान्साकोठाभित्र पर्ने आफ्नो कोठामा पसिन् । नरेन्द्र प्रसन्न जस्ता देखिन्थे । उनले आमालाई त्यसै सोधे,—"सानोआमा, के काट्दै हुनुहुन्छ ?"

आमाले यसको उत्तर दिनुभन्दा पहिले नै उनले मलाई भने,— "फुटबॉल खूब खेल्छौ, होइन ?"

म अप्ठ्यारो मानेर उठेर भागें र भान्सा पछाडिको रछानतिर लागें । अनि त्यहीं टाटीनेर उभिएर सान्नानीलाई पर्खिरहें ।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

त्यही बेला नरेन्द्रले फेरि भने—"सानोआमा, मसँग केटा-केटीहरू किन झ्याम्मिदैनन्, ? टाढा हुन्छन् ?"

आमाले तरकारी काट्दै भन्नु भो,—"नरेन्द्र, तिमी पारिवारिक जीव हुन सकेनौ ।"

मैले टाटीबाट बिस्तारै चियाएर हेरें ।

"किन ? म परिवारको एउटा प्राणी होइन र ?"—नरेन्द्रले भने । उनले एउटा गोडा ओसाराको डिलमा अड्याएका थिए ।

आमाले भन्नु भो,—"परिबारका सदस्य त हो, प्राणी होइनौ । तिम्रो आफ्नै बाबुसितको सम्बन्ध....ल, छाडिदिउँ त्यस कुरालाई; तिम्रो आफ्नो पत्नीसँगको सम्बन्ध........के यस्तो सम्बन्धले परिवारको न्यानो अँगेनामा तिमीले सहजै स्थान पाउन सक्छौ र ? तिरस्कृत पत्निले पतिलाई परिवार-को भित्री सीमा-रेखाबाट बाहिर राखिदिन्छे....।"

आमाले अरू पनि के भन्न खोज्नु भएको थियो कुन्नि; तर केही रोषमा आएर नरेन्द्रले भने,—"जहिले पनि यही एउटा कुरालाई मात्र नकोट्याउनोस् । मलाई मन पर्दैन उसको कुरा गरेको । मेरालागि उ छँदै छैन—यो सत्यलाई तपाइँहरूले बुझिदिनु पर्‍यो, र अबदेखि यस सम्बन्धमा कुनै कुरा नउठोस् ।"

आमालाई पनि अप्ठ्यारो पर्‍यो । नरेन्द्र आफ्नो छोरो होइन; उमेरमा पनि उ केवल पाँच-छ वर्ष मात्र कान्छो । शायद रिसाउने अधिकार नभएकोले उहाँले बडो कोमल स्वरमा भन्नु भयो,—"त्यसो भए तिमी पनि माया र ममताका कुरा नगर नरेन्द्र; र तिमी यो पनि नभन कि केटाकेटीहरूको वर्ताव तिमीले बुझ्न सकेनौ र उनीहरू तिमीसँग झ्याम्मिदैनन् भनेर । तिमीमा भित्रको पुरुष सुकिसकेको छ, बुझ्यौ ?"

"किन ?"—घोरिएर नरेन्द्रले भने,—"पुरुष-हृदयको जाँच के पति-पत्नीको सम्बन्धले मात्र गर्न सकिन्छ ? पति-पत्नीको सम्बन्ध त्यस्तो स्वाभाविक सम्बन्ध हो नभन्ठान्नोस न !"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

आमाले मुख केही बंग्याएर भन्नु भो,—"गाउँमा केटीहरूका बीच कृष्ण बनेर डुलि-डुलि हिँड्नु के स्वाभाविक पुरुष लक्षण हो त ?"

"कसले भन्यो म........"

कुरा काटेर आमाले भनिहाल्नु भयो,—"भो भो नरेन्द्र, अब मलाई छकाउने कुरा नगर। कसलाई थाहा छैन यो घरभरी कि मुनरिया र तिमी........

नरेन्द्रले चिच्याएर भने,—"सानोआमा, बुझ्न सक्नुहुन्न भने व्यर्थ चाहिया-नचाहिया ठाउँमा आफ्नो मन्तव्य प्रकट गरी हिंड्न हुन्न।"

स्वाभावानुसार शरीरलाई यसो एकचोटि झारेर, दुपट्टाको फुर्कोलाई दुवै हातले तलतिर तान्दै बहसलाई टुंग्याउँदै उनले फेरि भने,—"सानो-आमा, तपाइँ पत्नी भएर मात्र दुनियाँलाई हेर्नुहुन्छ, त्यसो हुनाले एउटा सानो क्षेत्र मात्र तपाइँको आँखा अगाडि पर्छ। धेरै कुरा देख्नु भएको छैन, बुझ्नु भएको छैन तपाइँले।"

यस सम्बन्धमा आमाको बड़ो दृढ़ मत थियो। पत्नी पक्षले उहाँभन्दा ठूलो समर्थक हाम्रो समाजमा पाउन गाहारो छ। उहाँ मुखभरीको जवाफ दिन तयार हुनुहुन्थ्यो। तर नरेन्द्र बहसलाई स्पष्ट रूपबाट टुंग्याएर हिंडिसकेका थिए।

आमाले नरेन्द्र र गौरीमा मेल गराउने धेरै प्रयत्न गर्नु भएको थियो र उहाँलाई आफ्नो स्वाभाविक उत्साह र आत्मविश्वासमा सफल पनि हुन्छ भन्ने लागेको थियो। आमाले मात्र किन ? घरभरीका सबैले—पिताजीले आफ्नो शान्त र कोमल ढंगबाट, भान्दाइले आफ्नो तर्कमा काव्य र पुराणहरूको उद्धरणको बाहुल्यबाट, स्वयं नरेन्द्रकी माता कप्तान्नी आमा र उनकी बैनी महारानीहरू सबैले, मित्र-बान्धवहरूले कोशिश गरे। तर गौरीको छायासम्मबाट पनि नरेन्द्र टाढा र झन् टाढा भैरहे।

त्यसो हुनाले एकचोटि बाबुसाहेवले आफ्नो प्रयत्न थाल्दा सबैमा एउटा उत्साह आएजस्तो भएको थियो। म पनि बाल दृष्टिले स्थितिको अवलोकन गर्थें।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

जब फगुनीले लड्डुवा आँपको बोटमुनि मूजको सानो खालको खाट र त्यसमाथि चिप्लो सितल-पाटी (सुकुल) ओच्छ्याएर आफ्नो भाँडा माज्ने कामका लागि उ रछानतिर लागी, हामी केटाकेटीहरूले झ्वाट्ट बुझिहाल्यौं, केही विशेष समारोहको यो आयोजना हो। आमा सँधैंको जस्तो बेलुकाको भान्सामा पाक्ने सामग्रीहरू भान्सा घरकै ओसारामा बसेर मिलाउँदै हुनुहुन्थ्यो। आज भने जुण्टु नानी र महारानी दिदी उहाँलाई सगाउन पुगेका थिए। जुण्टु नानीले ओसारामा ओच्छिएको परालको सुकुलमाथि बस्दै सोधिन्,—"आज के तरकारी छ, सानोआमा ?"

आमाले भन्नु भो,—"के छ र, उही त हो नी, आलु र साग, पालुंगो-को। आज निगुरो पनि छ।"

महारानीले निगुरोको कलिलो मुण्टो भाँचिन् र भनिन्—"कस्तो उराठलाग्दो हुन्छ, यो जेठको दिन........हरियो-परियो हेर्नसम्म पनि पाइँदैन कतै। वाक्क लागिसक्यो आलु खाँदा-खाँदा।"

आमाले भन्नु भो,—"एक झर पानी परेपछि त लहरे तरकारीहरू हुन थाल्छ, फर्सी, लौका, घिरौंला........। बाहुन्नानी, ल चामल लग। राम्ररी पखाल्नु। किरिङ्-किरिङ् लाग्यो रे बाबुहरूलाई।"

बजै भान्सा घरको ढोकाको आडमा पर्खेर उभिरहेकी थिइन्। ओसाराबाट उनको देब्रेपट्टिको शरीरको भाग मात्र अलिकति देखिएको थियो—मैलो धोतीले बेरिएको। बजै भान्सा कोठाबाट फुत्त बाहिर आइन्। उनले आफ्नो धोतीको फुर्कोलाई गर्दनमा बेरेकी थिइन्। उनले निहुरेर चामलको डालो टिपिन्।

जुण्टुनानीले बजैलाई भनिन्—"के लोत्र्याङ्-लोत्र्याङ् हल्लाई हिंडेकी, बजै! टम्म चोलो लाए त भैहाल्छ नो। धोएको चोलो लाए हुन्छ रे भात पकाउँदा पनि। सुनिनौ बाबुहरूले भनेको ?"

बजै नबोलेर भान्साभित्र पसिन्। बाहिरबाट उनले खँड्कुलोमा चामल खन्याएको सुनियो, फेरि गाग्री घोप्टयाएको आवाज आयो।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उता आङ्नाको ठूलो आँपको रूखमुनि बसेर बाबुसाहेब र नरेन्द्रले घेरै बेरसम्म एक्लै कुरा गरिरहे ।

जुण्टुनानीले भनिन्—"मलाई व्यर्थको कुरा जस्तो लाग्छ । होइन त महारानी दिदी !"

आमाले सोध्नु भो,—"के ?"

जुण्टुनानीले भनिन्,—"त्यही नरेन्द्रदाइ र गौरीमा मेल गराउने कुरा ।"—अनि पो मलाई झल्यांस्स संझना भो, गौरी सँधैको जस्तो आमालाई सगाउन त्यहाँ बसेकी थिइनन् । स्थितिलाई बुझेर होला उनी आज बाहिर नआएकी ।

हामी चाख लिंदै आमाहरूको हूलमा घुस्रिंदै मिसिन पुग्यौं । बाहिर सँधैको जस्तो खेल्न गएनौं । गाउँका ठिटाहरू बाहिरको टाटीबाट यसो मुण्टो देखाएर चियाउन लागे—आज किन खेल्न नआएको भन्ने संझना गराउंदै ।

सान्नानीले आफ्नो आँखाको र टाउकोको सानो हल्लाइबाट उनीहरूलाई सूचित गरिन्, 'आज हामीलाई फुर्संत छैन ।'

जुण्टुनानी भन्देथिन्.—"लोग्ने र स्वास्नीमा बाहिरियाले गरेर मेल हुन्छ र कहीं !" आँखा र टाउको एकेचोटि नचाउने उनको बानी थियो । उनको कानका लामा एयररिङ पनि हल्लिन्थे । उनको उज्यालो अनुहार हाँसिरहेको थियो । टाउको हल्लाउँदै उनले फेरि भनिन्,—"भित्र के खुस्किएको हुन्छ के, बाहिर टालेर के हुन्थ्यो ।" अनि आफ्नो कुराको पुष्टिकालागि महारानीतिर हेरिन् ।

महारानीले भनिन्—"हो त ।"

आमाले काटिसकेको तरकारी पिठ्यूँपट्टिको डालोमा खन्याउँदै भन्नुभयो—"बिहे गरेर ल्याएपछि त्यसै पर्यांक्न पाइन्छ त दुलहीलाई....!"

अनि फुस्केको कपाललाई एकचोटि फेरि देब्रे पाखुराले पछि सार्दै भन्नु भयो,—"नरेन्द्रको सरासर दोष छ यसमा । यस्ता कुरामा हेर जुण्टुनानी, लोग्नेमानिसकै दोष हुन्छ । हामो निर्धा आइमाइको के दोष ?"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

जुण्टुनानी किन मान्थिन्,—"मलाई नरेन्द्रदाइको दोष छ जस्तो पटक्कै लाग्दैन। लोग्नेमानिस जातैले हक्की हुन्छन्; उनले जातैले पाएको अधिकार हो आफ्नी स्वास्नीमा....ही-ही....खोज्ने। त्यसमा त्यो कुरा पाएन भने उ अर्कीलाई ल्याउँछ, र झन् अर्की र झन् अर्की—।" फेरि समर्थनका लागि उनले महारानीलाई भनिन्—"होइन त महारानी दिदी।"

स्वभावमा महारानी दिदी जतिसुकै जुण्टुनानीभन्दा भिन्न भए पनि—उनी उदास र गंभीर, यिनी हँसमुख र चंचल—तर यस कुरामा भने एकमत थिए क्यारे।

जुण्टुनानीले भनिन् —"गौरीमा नरेन्द्रले के पाउँछ र—एक चिमटी छाती छैन जहाँ मुनरिया अँजुभरी लिएर हिंड्छे।" अनि जुण्टु खिल्ल हांसी। बाहुनी बज्यै पनि फेरि भान्साघरको ढोकानेर आएर कुरा सुनेर उभिरहेकी थिइन्। आफ्नो धोतीको फुर्कोलाई मुखमा च्यापेर उनी हांसिन् र सुत्त भान्साकोठाभित्र पसिन्।

आमाले भोक्किएर आँखा तर्दै भन्नुभो,—"के भनेकी जुण्टु! तिमीलाई ठाउँ-कुठाउँको केही पर्वाह छैन।"

आमाले आफ्ना ठूला आँखाले हामीतिर हेर्नुभो,—हामी अहिलेसम्म खूब रमितो मानेर कुरा सुनिरहेका थियौं।

जुण्टुनानीले हामीलाई लघारिन्,—"जाऊ भाग तिमीहरू, केटाकेटी भएर आइमाईको हूलमा कुरा सुन्ने हो? जाऊ........"

म लाजले भुतुक्क भएँ। सान्नानी र म त्यहाँबाट निस्क्यौं। मिट्ठ भने चाम्रो, टुक्रुक्क बशेका-बस्यै अलिकति पछि सऱ्यो। उपट्टि कसले ध्यान दिएन। उ त्यही बसेर कुरा सुनिरह्यो। पछि त्यहांका कुरा उसले हामीलाई सुनायो।

हामीहरू त्यहाँबाट धपिएर बैठकमा पुग्यौं। घरका वयस्कहरू बैठकमा बसेर यसैको आशा-आशंकाका कुरा गरिरहेका थिए। भन्दाइ भनिरहनु भएको थियो,—"यस्ता कुराको एउटा मात्र समाधान छ,—पार पाचुके—तलाक।"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

काकाको डांको त्यसै ठूलो ; उहाँले भन्नु भो,—"लोग्नेलाई स्वास्नी मन परेन भने अर्को ल्याए भैहाल्यो नी, केको तलाक र पारपाचुके चाहियो। स्वास्नीमानिस मनग्गे छँदैछन् , हामोकहाँ बहूपत्नीको चलन छँदैछ नी।"

भान्दाइले भन्नु भो,—"नेपालमा स्वास्नोमानिसको संख्या वेसी भए-कोले बहूपत्नीको चलन चल्न गएको हो।"

काकाले हाँसेर भन्नु भो,—"भानिज, तपाईंले नेपालमा लोग्नेमानिस र स्वास्नीमानिसको कहाँबाट गन्ति गर्नु भयो ?"

भान्दाइले भन्नु भो,—"गन्नु पर्दैन एउटा सामाजिक नियमलाई बुझ्न , भोटमा बहूपति प्रथा छ, किनभने त्यहाँ आइमाईहरूको संख्या कम छ। यहाँ त अर्को कुरा छ मामा, पारपाचुके गरेर नरेन्द्र र गौरी छुट्टिन पाए कस्तो हुने थियो—उ कुमार, उ कुमारी....।"

पिताजीले मुलायम स्वरमा भन्नु भयो,—"भानिज, तपाईं कस्तो अव्यवहारिक कुरा झिक्नु हुन्छ कैले-कैले ; किताबका कुरा। सामुन्ने एउटा प्रश्न छ, नरेन्द्र र गौरीमा कसरी मेल गराउने; तपाईं भने सिद्धान्तका लामा कुरा र समाज सुधारका कुरा झिक्नुहुन्छ। तिमी नी भाइ—" योचाहिं काकालाई भन्नु भो,—"तिम्रो बहूविवाहको सल्लाह पनि यहाँ काम लाग्दैन। मुनरियाको बिहे भइसकेको छ, नरेन्द्रले उसलाई बिहा गरेर ल्याउन कहाँ पाउँछ र ?"

भन्दालाई लाग्यो, उहाँको पक्षको पुष्टि भयो—"त्यसैले त पारपा-चुकेभन्दा अर्को उपाय छैन भनेको मैले। अर्को कुरा पनि छ—" काका-लाई लक्ष्य गरेर भान्दाइले भन्नु भो,—"कान्छामामा, बहुपत्नी विवाह-ले गौरीको समस्या त हल हुँदैन।" काकाले भन्ने कुरा केही पाउनु भएन क्यार। त्यसैले हठात् उहाँको दृष्टि म र सान्नानीमाथि पऱ्यो। उहाँले गर्जेर भन्नु भो,—"के खान यहाँ कुरा सुनिरहेका ; खेल्नु, पढ्नु, कहाँ कहाँ........।"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

हामीहरू त्यहाँबाट लखेटिएर तल भऱ्याङ्मा आत्तिँदै झऱ्यौं। आङ्नामा आएर यसो हेऱ्यौं बाबुसाहेब र नरेन्द्रदाइ बिस्तारै कुरा गर्दै हुनु हुन्थ्यो, बडो गम्भीर अनुहार लाएर। आङ्नामा हाम्रो पर्खिने कामै थिएन। हामी त्यसै कौंतुहलले तानिएर भान्साकोठा हुंदै जानुपर्ने गौरीको कोठाको ढोकामा गएर उभियौं। गौरी ओछ्यानमा उत्तानो परेर पल्टिरहेकी थिइन् र मीराको भजनको लाम्चो किताबलाई हेरिरहेकी थिइन्। किताबले उनको मुखलाई छोपिराखेको थियो। शायद उनलाई किताबपट्टि ध्यान थिएन ; ढोकापट्टि थियो। किनभने हामीहरू बिस्तारै त्यहाँ पुगेर उभिएको उनले चाल पाइन् र भनिन्—"को ?"

अनि हामालाई देखेर भनिन्—"को, भाइ ? आउ न भित्र। हामी-त्यहाँबाट कुद्दै बाहिर आयौं। हामी केटाकेटीले स्थितिको महत्व त्यति राम्ररी नबुझे तापनि वातावरणको गंभीरताबाट प्रभावित भएर हामी कहिले बैठक र कहिले आङ्नामा पुग्थ्यौं तर यस्तो अनुहार लाएर कि हामी जस्ता निर्बोध र अज्ञान बालकहरूलाई आङ्नको परामर्श या बैठकको कौतुहलबाट वंचित राख्नुपर्ने आवश्यकता नै छैन। मैले मिठुको अनुहा-रतिर रहस्यमय दृष्टि उठाएँ। उसले पनि रहस्यमय ढङ्गबाट मुण्टो हल्लायो। मैले सान्नीलाई हात समात्दा पनि त्यही रहस्यमयता थियो—मानो वयस्कहरूको कुनै-कुनै अमर्यादापूर्ण दृष्यमाथिबाट पर्दा उठ्न थालेको छ। अश्लील आमोदको बाल अनुभवको ढोकासम्म पुग्दै हामी कहिले बैठक, कहिले आङ्ना र फेरि कहिले गौरी भाउजूको कोठामा चियाउँदै पुग्थ्यौं। बाबुसाहेब एकचोटि गौरी भाउजूको कोठामा जानु भयो। घर-भरीको ध्यान उतैपट्टि लाग्यो। उहाँ फेरि आएर नरेन्द्रसँग कुरा गर्न थाल्नु भयो। सबैको ध्यान आङ्नापट्टि झुक्यो।

त्यस दिनको असहनीय गंभीरतालाई साँझमा आमोद-प्रमोदले काटि-दियो। पिताजीले भन्नु भो,—"महारानी, रामायण गाएर सुनाउ न !" तबला, हारमोनियम आए। एउटा ठूलो बत्तो आङ्नामा टाँगियो। ठूलो दरो ओछ्याइयो। घरभरीका भेला भए। र आश्चर्य, नरेन्द्र आए र

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

आइन् गौरी भाउजू। लाज मान्दै पिताजीको पछाडि चुपचाप निहुरिएर बसिरहिन्। हाम्रो घरमा कहिल्यै यस्तो उत्सव भएको थिएन, जसमा नरेन्द्र र गौरी दुवै उपस्थित भएका होउन्। पहिले-पहिले गौरी आउने बित्तिकै नरेन्द्र उठेर जान्थे, त्यसैले गौरीले उत्सवहरूमा भाग लिन पटक्क छाडिदिएकी थिइन्। महारानीले मीठो स्वरमा रामायणबाट राम र सीता-को विवाह-वर्णनको श्लोक लय हालेर गाउनु भो। जुण्टुनानीले एउटा गजल गाएर सुनाउनु भो।

हामीलाई यो बुझ्न बेर लागेन कि बाबुसाहेब दौत्य सम्बन्ध स्थापित गर्ने आफ्नो प्रयासमा सफल हुनु भएछ। यो त हामी बालकहरूलाई पनि निश्चित थियो कि यस सन्धिले, एक साँझको मेल-मिलापको कुराले, नरेन्द्र र गौरीका बीचको त्यत्रो खाडललाई पुर्न सक्दैन। जुनसुकै कारणले बन्न गए पनि एकचोटि खाल्डो बन्यो भने सदाकालागि दुइ मानवहृदयले खाल्डोको वार-पार नै रहनुपर्छ र झन् समयको गतिले स्थितिमा पूरा आधिपत्य गर्न सक्यो भने खाडलका दुइपट्टि उभिएका मानव-हृदय आपसमा पृथकै रहेर नयाँ मनोलोकका, नयाँ सम्बन्धका, नयाँ जराहरू हाल्न थाल्छन्। पृथक-पृथक धरतीमा हालिसकेका प्राणीहरू फेरि कसरी आपसमा एक हुन सक्छन् र? तैपनि, एउटै परिवारमा रहेर पनि र झन् पति-पत्नीको सामाजिक सम्बन्धको संज्ञा धारण गर्ने नरनारी, गौरी र नरेन्द्रको बेमेल आचरणले जुन एउटा भारी निस्सासिने वातावरण हाम्रो घरमा बन्न गएको थियो, त्यो बाबुसाहेबको प्रयासले हट्न गयो भन्ने धारणाले त्यो साँझ बडो उत्साह र उत्सवमा बित्यो। बाबुसाहेबले नरेन्द्र-बाट केवल यति मात्र वचन लिन सक्नु भयो,—गौरी परिवारको सदस्या जस्ती मानिनेछिन्, उनको शारीरिक स्पर्शका लागि नरेन्द्रलाई कर लाग्ने छैन तर उनको छाया भने अबदेखि परिवारमा बहिष्कृत हुने छैन। भान्साघरमा, बैठकमा, बेलुकाको गाना-बजाना र आमोद-प्रमोदमा गौरीले निर्धक्क भागलिन पाउनेछिन् र नरेन्द्रले त्यस ठाउँलाई बहिष्कार गरेर गौरीको अमर्यादा गर्न पाउने छैनन्।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

गाना-बजानाको उत्सव सिद्धिसकेपछि आमाले गौरीलाई भन्नुभयो, सबैले सुन्ने गरी,—"गौरी, भान्सामा के-कसो भयो, गएर हेर। मलाई आज जांगर छैन।"

गौरी भाउजूले त्यस रात भान्साकोठामा गएर आलु-परवरको भुटुवा र सोइजनको झोल तरकारी पकाइन् र निगुरोको साग। अनि आफू तल अगेनामा बसेर दूध तताउँदै नरेन्द्रले खाएको हेरिरहिन्। हामीहरू सबैले कौतुहलको दृष्टिले यो दृश्य हेऱ्यौं, किनभने पहिले यस्तो कहिल्यै पनि भएको थिएन। गौरी भएको कोठामा नरेन्द्र जाँदैनथे, त्यसकारण नरेन्द्र भान्सामा आउन लागे भन्ने चाल पाउनासाथ गौरी कोठाबाट बाहिर निस्कन्थिन्। आज भने गौरीले एक कचौरा दूध चौकामाथि राखिदिइन् र बाहुनीलाई इशाराले भनिन्, उहाँलाई त्यो देऊ। नरेन्द्रले यसमा केही आपत्ति गरेनन्! भान्से बाहुनीलाई केवल यति भने—"बजै, दूध त मैले कहिल्यै खाने गरेको छैन, तिमीलाई थाहै छ नी; किन ल्याएकी?"

नरेन्द्रको स्वभाव देखी सबै नोकर-चाकर डराउँथे। त्यसो हुनाले बाहुनीको त्यत्तिमै सातो गएजस्तो भयो। उनले हतारिएर दूधको कचौरा झिकिदिइन्। मलाई बाहुनीको त्यो घबराहट अझै संझना छ। अझै सम्झना छ—अगेनामा दूध उमाल्दा-उमाल्दै रोकिएको गौरीको हात जसको थोप्ले बुट्टाको हातीसुंडे बाहुलामाथि बाक्ला-बाक्ला काँचका एक जोर चुरा चढेका थिए र एक छिनको स्तब्धता। दूधको त्यो सानो निहुँले मानो कुनै एउटा काण्ड नै रचेको जस्तो गरी वातावरण एकछिन क्षुब्ध भयो। पछि आमाले यो कुरालाई लिएर पिताजीसित भन्नुभयो, निकै विरक्तिका साथ—"खोई, यो मेलमिलाप कता-कता अस्वाभाविक जस्तो लाग्यो। बाबुसाहेबको प्रयासले आएको सन्धिको आधारको अपूर्ण सम्बन्धले झन् आफ्नो अस्वाभाविक गुणले दुइजनाका बीच अझै ठूलो नराम्रो कुरो ल्याउने त होइन?"

खाइसकेर नरेन्द्र बाहिर निस्के। म त्यसै अप्ठ्यारो मानेर उभिरहें। नरेन्द्र गइसकेपछि गौरी भाउजू चुल्होबाट उठिन् र मेरो हात समातेर मलाई आफ्नो कोठाभित्र लगिन्।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

मेरो बालकपनले नारी सुन्दरतालाई पहिला पटक चिन्न खोज्दा गौरी भाउजूको अनुहारमा आएर अड्न गएको थियो। मलाई उनी अत्यन्त सुन्दरी लाग्थिन्। घरमा सुन्दरताको चर्चा हुँदा म अनायास भन्थें—"घरभरीमा गौरी भाउजू सबभन्दा राम्री।"

घरका स्वास्नीमानिसहरूको सर्वसम्मतिमा एउटै कुरा थियो—गौरी उज्याली त छिन् तर लोग्नेमानिसको जस्तो चौडा निधार, आँखा धेरै ठूला तर उनको सानो अनुहारलाई नसुहाउने, अनुहार सानो डल्लो खालको र नाक पनि वानगी नपरेको र कद पनि होचो, अर्थात हिस्सी परेकी तर छाँट नपरेको र लोग्नेमानिस, झन् त्यसमा पनि नरेन्द्र जस्ताको लागि कुनै आकर्षण नभएकी। स्वभावको दृष्टिबाट पनि यति साधु प्रकृतिकी र सौम्य कि पुरुषलाई उसँगको सम्बन्ध खल्लो हुँदो हो, आदि। अनि, कुनै पनि तेज प्रकृतिको नारीले गौरीको दाँजोमा नरेन्द्रको हृदय जित्न सक्छे। गाउँकी एउटी मुनरियाले नत्र कसरी गौरीलाई उछिनेर नरेन्द्रलाई जित्न सकी ?

आमाहरूका बीचमा यस्ता बिचारको आदान-प्रदान हुन्थ्यो। तर मेरो आँखामा गौरीभन्दा सुन्दर नारीको अर्को चित्र पर्न सकेको थिएन। उनी सँधै सिंगार गरेर बस्थिन् : कपाल चिल्लो पारेर टम्म कोरेकी, सिउँदोमा सिंदूरको गाढा रेखा, स्निग्ध गोरो फराकिलो निधारमा एउटा ठूलो पीत-चन्दनको टीका, फस्टाउन नसकेको बालिका शरीरमा साना-साना राता-काला बुट्टा भएको छिटको टम्म परेको चोलो, हरियो सारी र गोडामा कल्ली र छातीमा सानो तिलहरी भएको पोतेको मोटो माला। उनका गोडा चिल्ला र साना, जसलाई उनी बिहान र बेलुका इनारको बज्रमा खूबसँग घोटी-घोटी सफा पार्थिन्। ती साना सुन्दर पगमा उनी यति बिस्तारै हिंड्थिन् कि उनी कतै आए-गएको चाल नै पाइँदैन थियो। उनको शरीर जहिले पनि यत्नपूर्वक सिंगारिएजस्तै उनको कोठा पनि सँधै सफा र सुग्घर रहन्थ्यो। भूइँ र भित्ता चिप्लोपहेंलो माटोले सिनित्त लिपेको हुने, छानाबाट खर र झ्वाँसो नखसोस् भनेर माथि सेतो लुगाको

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

चँदुवा टाँगेको, बिछ्यौनामा तनक्क कसेको सेतो तन्ना, त्यसमा राम्ररी पट्याएर राखेको अंडीको चादर, र तकिया सेतो तौलियाले छोपेको हुन्थ्यो। एउटा कालो टीनको बाकस, त्यसमा पनि एउटा तौलिया बिछाएको र त्यसमाथिचाहिं केही किताबहरू—'प्रिय प्रवास', 'जयद्रथ बध', 'भारत-भारती', 'विक्रमोर्वसी' र केही मासिक पत्रिकाहरू—'प्रभा', 'माधुरी' इत्यादि। भित्तामा रवि वर्माको विश्वामित्र र मेनकाको जर्मनीमा छापेको टल्किने रंगीन तस्वीर। सिराननिर सँधै नयाँ माला लगाएको एउटा मुरलीधर कृष्णको मूर्ति। कोठामा सबै सामानहरू आफ्ना-आफ्ना ठाउँमा सजाएर राखिएका हुन्थे। आज यति लामो वर्षको टाढाबाट त्यो कोठालाई हेर्दा लाग्छ—मानिसको आवासको गर्मी भने त्यसमा थिएन, न त्यसमा दैनिक जीवन बिताउँदा उत्पन्न हुने अस्त-व्यस्तताको लक्षण नै थियो। ओछ्यानको सेतो तन्नामा न कहिले कुनै बालकको फोहर गोडाको डाम नै पऱ्यो, न कोठामा कहिले बाल-कण्ठको तीखो हाँसो नै फुट्न गयो। आज यो कुरा संझिदा आश्चर्य लाग्छ, हाम्रो घरका गाइँ-गाइँ केटाकेटीहरू कहिल्यै पनि गौरी भाउजूको कोठामा पस्दैन थिए। उनले रोकेकी थिइनन्, र उनीसँग डराउने पनि कसैलाई केही कारण थिएन किनभने उनको स्वभाव यति शान्त थियो—आमाहरू भन्नु हुन्थ्यो—"गौरी आँखामा राखे पनि बिझाउँदिनन्।" तर कोही पनि केटाकेटीहरू उनीसित झ्याम्मिदैन थिए। उनले माया गरेर बोलाइन् र खाने कुरा दिइन् भने पनि अप्ठ्यारो मानेर केटाकेटीहरू उनीनिर पुग्थे र हातमा मिठाई पर्नासाथ फुत्केर भाग्न आतुर हुन्थे। सान्नानी भन्थिन्—"दाइसँग मलाई डर लाग्छ, भाउजूसँग पनि।"

सान्नानीले भनिन् —"राम्री त मलाई पनि लाग्नुहुन्छ नी। तर हेर न कस्तो तुलसीको मठ जस्तो लिपेर राखेको कोठा, गोसाइंथान जस्तो, र आफु पनि देवी जस्ती सिंगिन्न सिंगारिएर बस्नुपर्छ उहाँलाई।"

अनि सान्नानी फेरि भन्न थाल्थी,—"कथाहरूमा देवी-देउताहरू मानिसको चोला लिएर आउँथे पृथ्वीमा। सेमलबन बजारमा साहुनीकी

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

छोरीलाई पहिले त बहुलाही भने, तर पछि थाहा पाए, उसमा देवी चढ्दिरहिछिन्। दौलतपुरको जमिन्दारकी बुहारी एक दिन त्यसै लोप भइन्; खोज्दा-खोज्दा उनले कपालमा लाउने गरेको सुनको काँईंयो जंगलमा भेटियो तर उनी भने फेला परिनन्। पूर्णिमा-पूर्णिमाको मध्येरातमा काँईंयो खोज्दै उनी अझै जङ्गलमा आउँछिन् रे। फगुनीलाई यस्ता अरू पनि धेरै कथा आउँछ। उ भन्थी,—"जसमा देवी आउँछिन् त्यस्ता आइमाई बाँझी हुन्छन्। डाक्टर-वैद्यले पनि केहि गर्न सक्तैनन् यसमा। दिवानजीकी बुहारीलाई पनि त्यस्तै हुन्थ्यो। कति ओखति भयो, निकै भएन। दुब्लाएर काँडा भैसकी। अस्ति पनि त्यस्तै भयो, राघोपुरबाट मिसिर-वैद्य आए, अंग्रेजी डाक्टर आए, केही गर्न सकेनन्, बिचरी कल्पिन्छे,—मलाई सन्तान भएन भन्छे। कति देवी, देवताको भाकल गरी। के हुन्थ्यो र देवी आएपछि। हो नानी, देवी चढेकी आइमाई बाँझा हुन्छन्।"

गौरीसँग मलाई डर त लाग्दैन थियो तर अप्ठ्यारो भने अवश्य लाग्थ्यो। उनको सुन्दरताले म आकर्षित हुन्थें। र उनको जीवनलाई मैले जतिसम्म बुझ्न सकेको थिएँ त्यसले मेरो बालक मनमा उनका लागि माया पनि उब्रेको थियो तर म उनोसँग निधंक्क हुन सक्तिनँथें। उनको कोठाको व्यवस्था र स्वयं उनको सफाइको ध्यान र उनको शान्त व्यवहारले मलाई त्यसै उनीबाट टाढा राख्थ्यो। मलाई अहिले सम्झना हुन्छ, एकचोटि पनि आफ्नो मनले उनीकहाँ गएर मैले भनिनँ,—'गौरी भाउजू, मलाई मिठाई दिनोस्।' अनि यो पनि भनिनँ,—'मलाई भोक लागेको छ।' म उनको सौन्दर्यको बाल-पुजारी थिएँ। सानो मुटुमा अटेको प्रेमले टाढैबाट उनलाई माया पनि गर्थें। उनी नै मलाई हात समातेर आफ्नो कोठामा लैजान्थिन्। दिउँसो भात खाएपछि त बानी बसेजस्तै सँधै उनी मलाई तानेर लग्थिन्। सुपारी खाने बानी उनैले पारिदिएकी हुन् मलाई। एक दिन उनले भनेकी थिइन्,—'बाबु यो सुपारी उहाँलाई दिएर आउ न ?" मैले सोधें,—"कसलाई ?" फेरि उत्तिखेरै भनें,—"बुझें, बुझें।" अनि बड़ो उत्साहले

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

दौडेर सुपारी नरेन्द्रदाइलाई लगेर दिएँ र स्वाँ-स्वाँ गर्दै भनें,—"गौरी भाउजूले दिएको।"

नरेन्द्रले त्यो पोको बाहिर पर्याँकिदिए। म फेरि गौरीकहाँ पुगें। गौरीले सोधिन्,—"के भन्नु भो उहाँले बाबु?" मेरो कुरा सुनेपछि उनको सानो शरीर अनौठो किसिमले काँप्यो, हाँसेको जस्तो गरेर। मुख खुम्चियो तर हाँसोको उज्यालो एकदम लोप भएको खुम्च्याइ। उनले मलाई समातेर आफुतिर तानिन् र पहिले त मायाले मलाई सुम्सुम्याइन् तर पछि मसँग टाँस्सिएर रून पो लागिन्। म अप्ठ्यारो मानेर फुत्किनँ चाहन्थें। उनले मलाई झन् खूब जोडसँग अँठ्याएर रूँदै मेरो म्वाइँ खान थालिन्। उनको आँसुले मेरो गाला पनि भिज्यो। उनको कपालको चमेलीको तेलको गन्धले म निस्सासिन थालें।

मलाई उनीसँग अप्ठ्यारो लाग्ने यही कुरा थियो। बिनाकारण हठात् मलाई बडो वेगले समातेर निर्दयतासँग उनी मेरो म्वाइँ खान थाल्थिन्। मभन्दा धेरै ठूलो उमेरको गौरीको शरीर अझै अविकसित बालिकाको जस्तो थियो। कदमा पनि हामी एकनासका साना थियौं। उनले त्यसरी माया गरेको अनौठो थियो, सहज किसिमको आमाले म्वाइँ खाए जस्ता होइन, र उनको मायामा माया नै नभए जस्तो—केवल एक दम कठोर निर्दयतापूर्ण पेलाइ। उनको हाँसो पनि रोएको जस्तो र त्यस्तै रोएको पनि हाँसेको जस्तो। उनको सानो शरीर एकैचोटि कठोर हुँदै जान्थ्यो, थर्किंदै जान्थ्यो र आँखाबाट निशब्द बलिन्द्र धारा झर्न लाग्थे।

त्यसपछि हठात् शान्त भएर उनले मलाई भनिन्,—"जाऊ बाबु, म एकछिन सुत्छु। ल, यो सुपारी खाऊ।" उनका आँखा, गाला, नाक राता थिए। म बाहिर निस्कनभन्दा पहिले नै उनी घुप्लुक ओछ्यानमा पल्टिन्।

यस प्रकार उनले सँधै भात खाएपछि मलाई सुपारी दिन थालिन् र बीच-बीचमा उग्र रूपबाट माया पनि गर्न थालिन्। मलाई घबराहट हुन्थ्यो। यही एउटा कारण थियो म पनि उनीबाट तर्किन खोज्थें। तर उनी मलाई तर्किन कहाँ दिन्थन् र?

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उनको यस्तो अनौठो आचरणले मलाई एक प्रकारको लाजको पनि अनुभव हुन्थ्यो र लाजले नै गर्दा मैले सान्नानीसँगसम्म पनि उनका यस्तो असंयमी प्रेमको व्यवहारको चर्चा गरिनँ ; गुप्त सुखको रूपमा यसलाई कसैको आँखामा पर्न नदिएर लुकाएर राखें। मलाई यस्तो पनि लाग्थ्यो कि यो कुरा कसैमा प्रकट हुन दिंदा गौरीको असम्मान हुन्छ।

त्यस दिन नरेन्द्र भात खाएर गएपछि अगेनाबाट उठेर मलाई तान्दै गौरी आफ्नो कोठाभित्र पसिन्। एउटा सानो किस्तिमा ताछेको सुपारी ल्वाङ, सुकुमेल, अलैंची र राम्ररी मसिनो चिरा पारेर काटेको छोहरा, मुनक्का, दाखहरू सजाएर राखेको थियो। उनले मेरो हातमा किस्ती दिंदै भनिन्,—'जाऊ बाबु, उहाँलाई यो दिएर आऊ।" अनि उनले किस्तीलाई आफ्नै फुल-बुट्टा हालेको रूमालले ढाकिदिइन्।

यस पाली पनि हुत्याइदिने पो हुन् कि भन्ने डर त थिएन तर तैपनि एउटा ठूलो काण्डको आशंकाले काँप्दै म नरेन्द्र कहाँ पुगें। बिस्तारै डराई-डराई उनले यति मात्र भने,—"म सुपारी खान्न, लैजाऊ।"

किस्ती लिएर म दौडँदै फर्कें। गौरी भाउजूले एक तमासको अनुहार लाइन्। केही दिन पहिले दूध उमाल्दा-उमाल्दै उनको अनुहार यस्तै भएको थियो। मेरो म्वाइँ खाएर मसलाहरू दिंदै उनले टोलाएर मलाई हेरिरहिन्।

× × ×

बाबुसाहेबले गराएको मेल बेलुकीपखको पश्चिमा आकाश जस्तो एक छिनका लागि मात्र रंगी-चंगी भएर टल्कियो। भोलिपल्टै सबै कुरा भताभुङ्ग भयो ; भान्दाइको शब्दमा 'तासको घर जस्तै'। र नियतिको हातको कौशल पनि कस्तो थियो कि यो अवश्यम्भावी दुःखान्त नाटकको कारण निमित्तको रूपमा स्वयं नरेन्द्रकै आमा—हाम्रो कप्तान्नी आमा—हुनु भयो।

कप्तान्नी आमाको हाम्रो परिवारमा सबभन्दा सम्माननीय पद थियो, उमेरले र स्वभावले पनि। पिताजीभन्दा ठूलो भएकीले पिताजी उहाँ-

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

-लाई भाउजू भन्नु हुन्थ्यो। आमाहरू त उहाँलाई सासू जस्तै मान्नुहुन्थ्यो। उहाँ विधवा हुनुहुन्थ्यो र उहाँको धेरै समय पूजा-पाठमा नै बित्थ्यो। भानुभक्तीय रामायण उहाँलाई कण्ठस्त थियो। महाभारतका कथा र नीति वाक्यहरू उहाँको जिब्रोको टुप्पोमा रहन्थे। बीच-बीचमा रामायण र महाभारतका टुक्का, श्लोक र नीति-वचनलाई मीठो लय हालेर उहाँ आफ्नो कुराको पुष्टि दिनु हुन्थ्यो। साँझमा पुराण र महाभारतका कथाहरू सुन्नलाई सुत्नुभन्दा अगि हामी केटाकेटीहरू उहाँकहाँ झुम्मिन्थ्यो। कहिले-कहिले पूजा लगाएको बखतमा नैवेद्य र प्रसाद पनि पाउँथ्यौं। उहाँ मलाई विशेष रूपले माया गर्नु हुन्थ्यो किनभने उहाँकी कान्छी छोरी सान्नानी मेरो प्रिय बालसखी थिइन्।

उहाँ भन्नुहुन्थ्यो,—"तिमीहरू नङ-मासुजस्तै मिलेका छौ। पूर्वजन्ममा नअघाएर यस जन्ममा पनि सँगसँगै हुन पुगेका हौ।"

सान्नानीले लाडे भएर सोधिन्,—"पूर्व जन्म के, आमा ?"

कप्तान्नी आमा त्यस्तो नरम भएको बेला हामी उहाँको काखमा टाउको राखेर सुती-सुती उहाँबाट पुराणका कथाहरू सुन्थ्यौं। उहाँ भन्नु हुन्थ्यो,—"सबै पूर्व जन्मको भोग हो।" अनि त्यसै उदास भएकोजस्तो गरेर एउटा सुस्केरा हाल्नुहुन्थ्यो,—"नत्र एउटा छोरो कति आशा लिएर हर्काएँ, यसरी बाउँठिन्थ्यो त ?"

छोरो नरेन्द्रको कुरा सुनेर उहाँलाई दुःख लाग्यो र त्यसैले होला मनको त्यस्तो अवस्थामा उहाँ सान्नानी र मलाई झन् विशेष माया गर्नु हुन्थ्यो। म चुप्प लागेर सुतिरहन्थें उहाँको न्यानो हुँदै आएको काखमा टाउको गाडेर। अर्को काखमा सान्नानीको टाउको हुन्थ्यो। सान्नानी भन्थिन्,—"कप्तानी आमा, म छँदै छु नी ! म पाल्छु, तपाईंलाई।"

कप्तान्नी आमा हाँसेर भन्नु हुन्थ्यो—"भो तैंले पालिस्। छोरोले त केही गरेन अब तैंले .. ....भयो अब, गाईले दाँईले गरेर पनि........।"

सान्नानी जिद्दी गर्थिन्,—"पाल्छु, हेर्नोस्न आमा ! कमाउँछु, ल्याउँछु, र सुखसँग राख्छु तपाईलाई;—धन्दा नमान्नोस्।"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

सान्नानीले केवल सुनेका कुरा, सन्तानहरूले गर्नु पर्ने कर्त्तव्यका कुरा भनेकी हुन्थी। तर कप्तान्नी आमा त्यसैले पनि झन् मक्ख पर्नु हुन्थ्यो र भन्नु हुन्थ्यो,—"हो तेरो बेहोर मर्दको जस्तो छ। केटी जस्ती पटक्क छैनस्। बरू—" अनि मलाई देखाएर भन्नुहुन्थ्यो,—"तिम्रो स्वभाव सुदो किसिमको छ।—सुदो केटी होलाउ जस्तो।"

म लाज मान्थें, तर कप्तान्नी आमाको न्यानो मायाको काख र बोलीले बड़ो रमाइलो पनि मान्थें। अनि कप्तान्नी आमा हाम्रो कपाल सुम्सुम्याउनु हुन्थ्यो, एक छिन् केही नबोलेर। सान्नानी कपाल कन्याउँथी—'क्वार क्वार' गरेर। भन्थी,—"चिलाइरहेछ कपाल।" उसको कपालको अमिलो गन्ध ह्वास्स मेरो नाकमा पर्थ्यो। कप्तान्नी आमा फेरि उदास भएर भन्नु-हुन्थ्यो,—"सान्नानी, तेरो स्वभावले गर्दा मलाई चिन्ता लाग्छ। बिहा भएपछि घर कसरी गन होस्, दुल्हालाई कसरी रिझाउने होस्।"

सान्नानी झन् लाडे हुन्थी,—"म दुल्हालाई रिझाउँदिनँ।"

कप्तान्नी आमा भन्नु हुन्थ्यो,—"दुल्हालाई नरिझाएर हुंन्छ दुलही भए पछि ?"

सान्नानी भन्थी,—"खै गौरी भाउजूले रिझाएको त नरेन्द्रदाइलाई ?"

कप्तान्नी आमाको स्वर एक छिन कडा भएजस्तो हुन्थ्यो। भन्नु-हुन्थ्यो,—"त्यसैले त त्यस्तो चाला भएको छ यो घरको। आफू त कुमारी हो कि, सधवा हो कि, विधवा—घर नै घर रहेन अब !"

मलाई र सान्नानीलाई एकैचोटि लाग्थ्यो,—"गौरी असल भाउजु हुनुहुन्छ।" म त बोल्दिनथें, सान्नानी भन्थिन्,—"मलाई नरेन्द्रदाइ मन पर्नु हुन्न।"

कप्तान्नी आमा हठात् भन्नुहुन्थ्यो,—"ल....ल....।" अनि सान्नानी-को कपालको अवस्थालाई सम्झेर भन्नुहुन्थ्यो,—"हेर, कस्तो लट्टा परेको कपाल ! छिः छिः, लिखैलिखा छ।" अनि मलाई भन्नुहुन्थ्यो,—"यसले तिमीलाई पनि लिखा सार्ली। छिः छिः।" आफ्नो टाउको उहाँको तिम्रा-

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

मा राखेको राखेकै म कोल्टो फेरेर सान्नानीको मुखामुख हुन्थें र भन्थें,—"मेरो आफ्नै लिखा छ, कप्तान्नी आमा। होइन त, सान्नानी ?"

सान्नानी बड़ो उत्साहसँग सही थाप्थिन्,—"हो आमा, उनका लिखा सेता-मसिना छन्, मेरा पुष्ट र काला........।"

कप्तान्नी आमा हाँसेर मायाले सान्नानीलाई यसो घचेट्नु हुन्थ्यो। उहाँको काख हल्लिन्थ्यो। म आफ्नो शिरलाई फेरि सजिलो पारेर राख्थें।

कप्तान्नी आमा भन्नु हुन्थ्यो,—"तिमीहरू खूब मिलेका छौ। दुलाहा-दुलहीले यस्तै मिलेर बस्न सके पो !"

सान्नानी भन्थी,—"हामी त मिलेर बस्छौं पछि पनि। होइन त ?" उ मतिर फर्केर मलाई सही थाप्न भन्थी। मलाई लाज लाग्थ्यो। त्यस बेलासम्म लाज लाग्न लागिसकेको थियो यस्तो कुरामा। पहिले मलाई पटक्क लाज लाग्दैनथ्यो। त्यही अस्तिको एउटा सानो घटनाले म सान्नानी-भन्दा फरकजस्तो लाग्न थालेको थिएँ। त्यसैले सानो लाज उत्पन्न गराएको थियो ममा।

त्यस दिन बिहानै कप्तान्नी आमाले सान्नानीलाई अक्षताको टीका लगाइदिनु भएको थियो। औंसी, पूर्णिमा कुन्नि के तीथि पर्थ्यो जब समय-समयमा सान्नानीको कालो निधारमा सेता अक्षता टाँस्सिन्थे र दक्षिणामा एक-दुई पैसा पनि पाउँथी उ। कप्तान्नी आमा भन्नुहुन्थ्यो,—"कन्ने केटी तँ होस् !" अनि उसको गोडा पनि ढोग्नु हुन्थ्यो। म नजिकै उभिएर हाँस्थें; सान्नानी पनि ही ही गर्थी। दक्षिणाको पैसा गाउँको त्यो सानो पसलमा खर्च हुन्थ्यो। पसल पनि के भन्ने त्यसलाई : नजरिया मुसलमान-को एउटा ध्वांसोले कालो पारेको छाप्रो थियो, पश्चिमतर्फ जाने बाटोको ठीक दक्षिणतिर लड्ला-लड्लाजस्तो गरेर उभ्भिएको। उसको आँङ्नामा उभ्भेर हामी कराउँथ्यौं,—"नजरिया।"

त्यस दिन पनि हामीले त्यसै गरी करायौं। नजरियाको स्वास्नीले भित्रबाट आएर भनी,—"के हो नानी ?"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

सान्नानीले भनी,—"एक पैसाको छोहरा र एक पैसाको नरिवल देऊ, त, मिस्री पनि अलिकति मिसाइदिनु,—फोसा।"

नजरीयाको छाप्रोको चिसो ओसाराको दक्षिण कुनाको चुल्हो अहिले निभेको थियो र त्यसमाथि एउटा कालो हांडी थियो। त्यसको मुख फोरेर ठूलो परेको थियो। ओसाराको उत्तरतिरको कुनामा बाँसको कप्टेराको एउटा अग्लो मुडामाथि एउटा नाङ्लो राखेको थियो र त्यसमा नरिवल, छोहरा र मिस्रीका साना-साना थुप्रा सजाएर राखिएका थिए। नाङ्लैको एकापट्टि काँचका मोटा-मोटा हरिया र राता चुराहरू र लहटीका गुच्छा-हरू पनि राखिएका थिए। त्यहाँ टाटीको बाँसको अन्तरमा रंगी-विरंगी कागज र सेता र राता टल्किने पातला तपक र पन्नी कागजलाई पट्या-एर सिउरी राखेको थिए। नजरियाकी स्वास्नीले नाङ्लोबाट टिपेर नरिवल, छोहरा र मिस्रीका साना-साना टुक्रा हाम्रो हातमा राखिदी। हाम्रो पैसालाई ओसारैमा बनेको एउटा दुलोमा छिराइदी। सान्नानीले मलाई पहिले नै भनेकी थिई—"त्यो दुलो तल माटोको भांडो छ। पैसे-पैसा भरिएको होला। साँच्चै।"

टाटीमा सिउरिएका रंगीन कागजहरूलाई देखाएर सान्नानीले सोधो,—"हेगे, त्यो ताजियाका लागि होइन? कहिले हुन्छ हँ यसपालि हास्सेन-हुस्सेन?"

नजरियाकी दुलहीले भनी,—"अब त आइहाल्यो नो....।" हामीहरू नजरियाको छाप्रोबाट बाटामा नाँच्दै आयौं। "हास्सेन-हुस्सेन, हास्सेन-हुस्सेन"— आफ्ना हातलाई आकाशतिर तलवार जस्तै गरेर रोप्दै र मुखमा मिस्री र नरिवललाई स्वादसँग चपाउँदै—"हास्सेन-हुस्सेन....।"

पछवरियाधार।—कोशीको एउटा ठूलो भंगालो हाम्रो गाउँको एक पाउ जत्ति पश्चिमतिर थियो। त्यसको किनारको सानो वन—बाँस, पाक-ड, गुलर, सीमल, पलास, कदम, जामुन, इमली इत्यादिका झ्याम्म परेका रुखले सँधै अँध्यारो हुन्थ्यो र त्यसभित्रको सडक सँधै चिसो भै-रहन्थ्यो। हामी डराएर, दौडँदै त्यो अँध्यारो बाटो काट्थ्यौं। झन् सडके-

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

निरको ठूलो धोद्रो परेको त्यो विशाल गुलरको रुखमा बस्ने प्रेतको कुरा सम्झेर, ..."हास्सेन हुस्सेन......."

खूब रमाइलो दिन थियो। घामको चहकले वातावरणलाई झन् उज्यालो र राम्रो बनाएको थियो। चराचर आफ्नो सुन्दरतामा एकदम स्तब्ध। मध्यान्हको समय, त्यसबेला एक छिनका लागि वन-प्रान्त पनि निशब्द रहन्छ। सबैजना खेतको काम सिध्याएर खाजा-साजा खाएर आफ्आफ्ना घरमा मधेशको मध्यान्हलाई उँधेर, निदाएर या त्यसै अल्छो मानेर बिताइरहेका थिए। म र सान्नानी मात्र हास्सेन-हुस्सेनको रट लगाउँदै पछवरियाधारतिर लागिरहेका थियौं।

सान्नानीले भनी,—"फुलकाहा बजारको तजिया सबभन्दा राम्रो हुन्छ, झल्-झल्-झल्-झल् पन्नी र तवकै तवक र बकँ बकँ टल्किन्छ। —ओहो! तजिया कत्रो ठूलो हुन्छ, थाहा छ? उः अक्कासै छुने.... सांच्चै—"

अनि हठात् वनभित्र पुगेर अँध्यारिंदै र चिसिंदै आएको वनमा आफुलाई पाएर गोडा त्यसै सडकको माटोमा कुद्न थाले। हास्सेन हुस्सेन मुखको मुखैमा रह्यो। कि अचानक........वनको माझमा खड़ा धोद्रो गुलरको रुखको ठीक अगाडि, आफ्नो आङ्लाई मैलो धोतीले एक पटक राम्ररी बेरेर, त्यसको आँचलले शिर ढाकी, अनि फुर्कोलाई मुखमा च्याप्दै मुनरिया सडकबाट तल झरिरहेको पो हामीले देख्यौं। सान्नानीले कराई,—"मुनरिया।"

मुनरिया नबोलेर छिट्छिटो वनभित्र पसी।

हामीहरू फेरि कुद्दै पछवरिया धारतिरको वनको उज्यालो मुखमा पुग्यौं।

सान्नानीले मेरो हात समाएर सडक छेउको सुकेको पैनीभित्र तान्दै लगी। भनी,—"लुक....लुक....उ देख्यौं नरेन्द्रदाइ! देख्नुभयो भने मार्नु हुन्छ।"

बन्दूक काँधमा राखेको नरेन्द्रदाई वनभित्र पसे। हामीलाई देखेनन्।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

हामीले कोशीको धारमा खूब चोपलिएर न्वायौं ।

भिजेको कपाल र राता-राता आँखा लिएर हामी घर फर्क्यौं । बाटामा गोसाइँथाननिर एउटा चिसो ठाउँमा उम्रिएका मोथेका झारबाट एउटा हरियो पुष्ठ डाँठ टिपेर सान्नानीले त्यस दिन मलाई सोधेकी थिई,— "ल भन, भाले की पोथी ?"

मैलें सोधेको थिएँ—"के सान्नानी ?"

उसले डाँठको एउटा टुप्पो मलाई समात्न दिएर अर्को टुप्पोतिरबाट त्यसलाई चिर्न थाली । अनि च्यातिएपछि भनी,—"उः पोथी—"

मैले फेरि सोधें,—"के सान्नानी ?"

उसले कतिचोटि मोथेको डाँठ टिप्दै कहिले भाले कहिले पोथी बनाउँदै मलाई चिरेर देखाउन थाली ।

तैपनि मैलै सोधें,—"के सान्नानी ?"

उसले भनी,—"ल आउ ।"

गोसाइँथानको पोखरीको डीलको बैरको काँडे झारभित्र बिस्तारै उ पसी र कुप्रिदै आफ्नो कोपिन उठाएर तलको पातलो लगौंटीलाई पनि सारी र कुप्रिएको कुप्रिएरै मतिर हेरेर भनी,—"देख्यौं, म पोथी ।"

अकारण त्यसै बखतदेखि मलाई सान्नानीसँग सानो लाज लाग्न थाल्यो ।

—एक दिन जब कप्तान्नी आमाको काखमा सुती-सुती रमाइलो कुरा गर्दागर्दै सान्नानीले भनी,—"हामी त पछिसम्म मिलेर बस्छौं, होइन त...." मलाई लाज लाग्यो भाले-पोथीको कुरा सम्झेर । मैले केही बोलिन ।

कप्तान्नी आमाले भन्नुभो,—"भोलि पीना भिजाइदिन्छु; कपाल राम्ररो धुनु । तिमी पनि नानी....ल, उठ, मेरो काख थाकिसक्यो । निदाउन थाल्यौं, उठ, उठ !"

त्यस्ती हुनुहुन्थ्यो हाम्रो कप्तानी आमा ।

त्यस दिनको काण्डको सम्झना अहिले पनि मलाई झलझली छ । जेठको महिना, दिउँसोको टण्टलापुर घाम, सारा पृथ्वी अग्निमय भएर

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

एक सूरले बलिरहेको थियो। त्यस दिनको घामको चहकिलो उज्यालो र एकनासको अकंपित गर्मीको सम्झना किन हो कुन्नि आज पनि मलाई तसवीरजस्तो स्पष्ट छ। बैठक कोठामा मुनरिया र फगुनी लिप्दै कुरा गर्दै थिए। उनीहरूले बोलेको बाहिर सुनिन्थ्यो तर बितारै बोलेकोले कुराको गेडा टिप्न सकिदैनथ्यो। उनीहरूले माटो र गोबर मिसाएको पन्यालो झोलमा लुँडो चोप्दै भूंइमा छयाप्-छयाप् हानेको हामीहरू बाहिर बार्दलीमा सुनिरहेका थियौं। बीच-बीचमा उनीहरू गोबरको बाल्टिन घिसार्थें। हामीहरू केटाकेटी बार्दलीको पश्चिम पट्टिको कुनामा बसेका थियौं र झुम्एिर महारानी दिदीले रामायण बाँचेको सुनिरहेका थियौं। महारानी दिदी बडो मोठो लय झिकेर तुलसीदास रामायणका चौपाई र दोहा पढ्नु हुन्थ्यो र नेपालीमा त्यसको अर्थ हामीलाई भन्नु हुन्थ्यो।

'ताहि देह गति रामु उदारा
शबरीके आश्रम पगु धारा,

महारानी दिदी भन्दै हुनुहुन्थ्यो,—'' कवन्धको उद्धार गरेर, रामचन्द्र शबरीको आश्रममा पुग्नु भो....''

पिताजी, बाबुसाहेब, भन्दाइ, नरेन्द्रदाइहरू बार्दलीको पूर्वपट्टिको कुनामा बसेर कुरा गरिरहनु भएको थियो,—अखवारका खवरको विषयमा छलफल। कप्तान्नी आमा बार्दलीको बीचमा बसेर दुवैपट्टि कान दिइरहनुभएको थियो। बीच-बीचमा महारानी दिदोले रामायण बांचेको सच्याउनु हुन्थ्यो र साथै पिताजीहरूको कुरामा भाग लिएर आफ्नो विचार पनि प्रकट गर्नुंहुन्थ्यो र भन्नुहुन्थ्यो,—''आजकालका अरू कुरा त कुन्नि के हुन् तर छुवाछूत हटाउने भन्ने गान्डीको कुरा त मलाई मन पर्दैन।'' (उहाँलाई गान्धी भन्न कहिल्यै पनि आएन।) पिताजी-लाई विशेष रूपले सम्बोधन गर्दै उहाँ भन्नुहुन्थ्यो,—''सानोबाबु, स्वराज्य वर्णभेद नमेटाई आउँदैन र? त्यसोभए पहिलेको कालमा छुवाछूत हुँदाहुंदै स्वराज्य कसरी थियो त? कि थिएन?''

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

एक छिनपछि हामी केटाकेटीहरूको समाजपट्टि फर्केर भन्नुहुन्थ्यो,— "महारानी, शबरीको जुठो बयर खाने रामचन्द्रजी त अवतार पुरुष थिए। उनले जे जति गरे, त्यति तिमीहरू गर्न सक्छौं र ? सत्ययुगको कुरा कलिकालमा चल्दैन, बुझ्यौ !"

महारानी दिदीले पिताजीको गफको धारालाई समातेर रामायणको त्यस पाठको पढाई थालेकी थिइन् जसमा रामले शबरीको जूठो खाए भन्ने चर्चा थियो। महारानी दिदी हामीहरू जस्तै छुवाछूत नमान्ने पार्टीकी थिइन्। यही मर्मलाई बुझेर कप्तान्नी आमाले सत्ययुग र कलिकालको भेद बताउनु भएको थियो। यस-विषयमा कप्तान्नी आमाको पार्टीमा एकजना मात्र थियो—स्वयं उहाँ। तैपनि उहाँको उमेर र उहाँको सम्मानको हकले गर्दा घरमा त्यस्ता धेरै स्थल थिए जहाँ अछूतो-द्धार आदोलनको प्रवेश थिएन; जस्तो भान्सा घर पूजा कोठा, इनार इत्यादि। कप्तान्नी आमाको अन्तिम तर्क हुन्थ्यो,—"म मरेपछि बावु-हरूलाई जे जे गर्न मन लाग्छ गर्नु तर म बाचुञ्जयाल जनि गरेर मेरो जात जाने कुरा नगरी देउ। अब कति दिन बाँच्छु र ?"

हामीलाई यस तर्कको कुनै महत्व थिएन। महारानी दिदी, जुण्टु नानी, नरेन्द्रदाइ र हामी केटा-केटीहरूको चलेको भए चुटकी बजाएर अछूतोद्धार गरिदिने थियौं, तर पिताजी र बाबु साहेब स्वराजको निमित्त त्यति अधीर हुनुहुन्थ्यो क्यार किन कि उहाँहरू कप्तान्नी आमाको तर्कको इज्जत गर्नु हुन्थ्यो। नरेन्द्रदाइको भनाई अनुसार संसारको धेरै प्रगति यस्तै कमजोरी; बुढाबुढो प्रतिको बुद्धिहीन आदरको भावनाले गर्दा थामिएको छ। हामीहरूलाई पनि लाग्थ्यो, असल कामको सम्पादनमा अनावश्यक ढिलाई भैरहेको छ।

भित्र बैठकको लिपाई सिद्धिसकेको थियो।

लुँडो र बाल्टिन लिएर मुनरिया र फगुनी तल इनारमा पुगे र हात-खुट्टा धुन थाले। त्यसै बखतमा एउटा मानिसले त्यहाँ आएर पानी

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

मार्‍यो। मुनरियाले डोलबाट पानी हालिदिन थाली र त्यो मान्छे मुखमा अँजुली थापेर पानी पिउन थाल्यो। इनारको यो सानो दृश्य मेरो आँखाको अगाडि झल्यास्स एक चोटि आएको हो। फगुनी हात-खुट्टा धोएर हिँडिसकेकी थिई। अचानक कप्तान्नी आमा चिच्याउनु भयो,—"के गर्‍या! के गर्‍या!! सत्यानास भो!!!"

पहिले त हामीले बुझ्न सकेनौं, कहाँ के काण्ड भयो। केवल कप्तान्नी आमाको कुनै अप्रत्याशित दुर्घटनाका प्रतिको आश्चर्य भावना मिसिएको पुण्य आक्रोषले दीप्त अनुहारलाई हामीले देख्यौं।

"—यो घर भ्रष्ट भएर गयो...."

अनि मुनरियालाई गाली गर्दै उहाँ चिच्याउन थाल्नु भयो—"अलच्छिना, कुलांगार, बढेकी....।"

त्यसपछि मात्रै एकैचोटि सबैले बुझे,—मुनरियाले सार्कीलाई इनारको बाल्टोबाट पानी ख्वाइरहेकी थिई। यो कुरा बुझ्ने बित्तिकै हामीहरूको रामायण पाठ र उता पिताजीहरूको मीठो गफ कता गयो कता!

कप्तान्नी आमा रिसले मुरमुरिएर कराउँदै हुनुहुन्थ्यो,—"कोही सक्तैन त्यस बोक्सीलाई जगल्टयाउन। यसले के के गर्ने हो!........"

पानी पिउने सार्की कता भाग्यो कता। मुनरिया एक हातले इनारको डोरी समातेर र अर्को हातमा बाल्टो लिएर उभिइरही र उसले दोषी भावनामा नाके बोलीले भनी,—"मैले माथिबाटै पानी खन्याएकी थिएँ। सार्कीले डोल र डोरी कहाँ छुन पायो र?"

कहाँसम्म छुइँदा इनार छोइने हो त्यसको बहस त छँदै थियो, नरेन्द्रको प्रवेशले कोलाहल झन् थपियो। हामीहरू चुप्प लागेर बसिरह्यौं। पिताजीले बिस्तारै यस काण्डलाई टाढा पार्ने कोशिश गर्नु भयो। तर अब बाजाबाज आमा-छोराको बीच हुन गएकाले सबैलाई अप्ठ्यारो पर्‍यो। कप्तान्नी आमा भन्ने, मुनरियाले हेपेकी हो; सबैलाई नटेरेकी हो; के भन्ठानेर त्यो मेरो पनि इज्जत गर्दिन? कसको आड पाएकी छ

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

यसले ? उता नरेन्द्र भन्ने, अछूतोद्धारको ढोंग गर्नु जब घर भित्रै यत्रो ठूलो अत्याचार हुन्छ भने ?

आमाले भनिन्—"ल हेर सबैले, एउटी रण्डीलाई लिएर छोरो आमाको बेइज्जत गर्न सुरिया छ।"

छोराले भने,—"इज्जत, बेइज्जत सबैको छ। इज्जत चाहनेले इज्जत र मर्यादामा आफैं बस्नुपर्छ। आदर्श आदर्श हो; आमा भन्दैमा आदर्शको झण्डा झुक्दैन........।"

केही बेरसम्म त कप्तान्नी आमा उग्रतर हुँदै जानुभयो। उहाँको त्यस्तो क्रोध कहिले पनि प्रकट भएको थिएन। उहांको सेतो अनुहार एकाएक फुस्रियो। उहाँको क्रोध बढ्दा-बढ्दै अचानक आफ्ना प्रति लाञ्छना र श्रापको भावना लिन थाल्यो। उहाँ भन्न थाल्नुभो,—"छोराले मलाई हेर्ला, मेरो रच्छे गर्ला भनेर नौ महिना मैले पेटमा हुर्काएँ। एक त मलाई तैंले आजसम्म हेर्दैं हेरिनस् र झन् आज मलाई भन्नु-नभन्नु भनेर बेइज्जत गर्न थालिस् सबका सामुन्ने ? हे ईश्वर ! यो दिन किन देखायौ मलाई....म बुढोलाई। किन लगेनौ पहिले नै म राँडोलाई....।"

अनि बलिन्द्र आँसू खसाल्दै पिताजीलाई भन्न थाल्नुभो,—"सानोबाबु, अब यस घरमा मेरो गुजारा छैन। काशीवास गर्न जान्छु। छोराले त्यही खोजेको हो;—बसोस् उ यहाँ रजाइँ गरेर, जुन-जुन रण्डीलाई राख्न मन लाग्छ राखेर।"

र स्वाँ-स्वाँ र घुँक्क-घुंक्क र पिताजीको समवेदनाका अस्फुट वाक्यहरू !

नरेन्द्रले भने'—"म नै बस्दिनँ यहां। मेरो पनि आत्मा छ र मेरो पनि विश्वासका विषय छन्। र इज्जतको कुरा भन्ने हो भने मेरो पनि इज्जत छ। आमा भन्दैमा........"

नरेन्द्रको प्रकाण्ड क्रोधको परिचय सबैलाई थियो। एकचोटी धेरै वर्ष पहिले उनको आफ्नो बाबुसँग बाजाबाज हुँदा कप्तान बाले भन्नुभए-

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कथियो रे,—'के सेखी गर्छस् नरेन्द्र; आफ्नो दुलहीलाई त पाल्ने हुति छैन।' त्यहो झगडामा नरेन्द्रले भनेरे,—;कप्तान बा मलाई धेरै घोचेर नभन्नोस्। जाबो एउटीलाई मेरो गलामा झुण्ड्याइदिएर बडो उपकार गरेको छु हुन्छ भने ल, त्यो तपाईंले मेरोलागि ल्याएकी भनेकी तपाईंलाई नै भयो।' र साँच्चै नै त्यस दिनदेखि नरेन्द्रले आफ्नो दुलहीलाई त्यागी दिए। कप्तान बा स्वर्गवास भएको धेरै वर्ष भैसक्यो तर उनलाई सुम्पिसकेकी नारीलाई नरेन्द्रले फेरि ग्रहण गरेनन्। यो जिद्दीपनको कथा सबैलाई थाहा थियो, त्यसो हुनाले जब आज यो घरमा अब म एक छिन पनि बस्तिनँ भनेर उठे अनि त्यो पुरानो कुरा सम्झेर सबै डराए— नरेन्द्र साँच्चै नै आफ्नो ढिपीमा घर छाड्न बेर मान्दैनन्। आमाहरूले धेरै सम्झाउनुभयो, तर केही लागेन। नरेन्द्रले एकनाससँग भनिरहे,— "मेरो यस घरमा अब स्थान छैन।"

यति मात्र संझौता हुन सक्यो कि नरेन्द्रले एक दिनकालागि आफ्नो वचन स्थगित राखेर मुख्य घरमा त नबस्ने तर बाहिरको ग्वाली-घरमा रात बिताउने। कप्तान्नी आमाको पनि काशीवास गर्ने दृढ संकल्प खुकुलो भयो।

मुनरिया जसको कारणले त्यस दिनको इनारको घटना घट्यो, उ एउटा धानुककी छोरी थिई। उ हामी कहां सानो-तिनो काम गर्थी— कुचो लाउनु, कोठा लिप्नु, दउरा बटुलेर ल्याउनु र बीच :बीचमा बारीमा गएर बिरुवालाई गोडगाड गरिदिनु, तरकारी टिपेर ल्याउनु इत्यादि। आजको आँखाले हेर्दा उसलाई राम्री नै भन्नुपर्छ। त्यस बेला भने मलाई राम्री लाग्दिन थी। १७-१८ वर्षकी युवती, एकहोरो कस्सिएको जीउ, कालो वर्ण। जुण्टु नानीलाई भने यस्तो लाग्थ्यो कि उनको चलेको भए मुनरियालाई सर्वसुन्दरी भनेर घोषणा गर्ने थिइन। भन्थिन्—"एक-होरो कस्सिएको जीउ, कस्तो छरितो, कस्तो उघ्रेको कृष्ण वर्ण; होइन त महारानी दिदी?"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

जुण्टु नानीको मलाई पटक्क मन नपर्ने एउटा स्वभाव थियो; आफ्नै कुरामा हाँस्ने रमाइलो मानेर। र खूब कुरा गरिरहनुपर्ने। महारानी दिदी मुनरियालाई मन पराउनुहुन्छ भन्ने मलाई थाहा थियो तर उनको भनाई के हो त्यसलाई सुन्दै नसुनेर जुण्टु नानी आफ्नै कुरा दोहऱ्याउँथिन्।—"मुनरियाका बदामकाजस्ता कोस परेका चंचल काला आँखाले अद्‌भुत उज्यालो रचेको छ उसको कालो अनुहार। मोरी टुना गर्छे ती आँखाले........।"

जुण्टु नानीको विचार थियो,—"कुँदेको संगमरमरको शरीर छ उसको, अनुहार जस्तै आभायुक्त। ओठ पनि हेर न मोरीको....।"—जुण्टु नानीको आगाडिको दाँतको सुन टल्किन्थ्यो उनको हाँसोमा—कस्ता पुष्ट चिल्ला! जुन्टुनानी मुनरियालाई बारबार 'मोरी' भन्थिन् र दाँतको सुन टल्काउँथिन्।

मुनरियाको तल्लो ओठको देब्रे कोसामा एउटा सानो कालो कोठी थियो जसले मलाई उसको मुख बंगिएको लाग्थ्यो—निश्चय नै नराम्रो मुख। जुण्टु नानी भने भन्थिन्,—"त्यसैले त झन् जादू गरेको छ। त्यसैले उसको अनुहारमा कहिले पनि नमेटिने हाँसो कायम रहन्छ र लाग्छ, व्यंग गरिरहेको छे ओठ खुम्च्याएर। कार्यकुशल चतुरी नारीको अनुहार लिएर कहाँ यो अँध्यारो कुनामा जन्मिन पुगेको ?"

महारानी दिदीलाई भने त्यो कहिल्यै मन परिन। तर उनी पनि भन्थिन्,—"भाउजु के टिक्न सक्नुहुन्थ्यो उसको अगाडि! कहाँ गौरी भाउजुको केटाकेटीको जस्तो हुर्किन नसकेको जीऊ, कहाँ मुनरियाको गाउँको घाम-पानी खाएर हुर्केको शरीर।"

घरका स्वास्नीमानिसहरूका यस्ता कुरा सुनेर मलाई अकारण मुनरियाप्रति रिस उठ्थ्यो र रिसको आँखाले उसलाई मनमनै हेरेर म भन्थें,—'मुनरिया कदापि राम्री छैन। फोहोरी।'

अर्को कुरा मलाई मन नपर्ने के थियो भने उसलाई गौरी भाउजुसँग जहिले पनि दाँज्ने बानी यो घरका स्वास्नीमानिसहरूको। उनीहरूको

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कुरा सुन्दा-सुन्दा होला म पनि मनमनै गौरीलाई उसँग दाँज्थें—'गौरी भाउजुजस्ती राम्री कोही छैन दुनियाँमा, कस्ती सुग्घरी !'

मलाई मुनरियाको चर्चा पटक्क मन पर्दैनथ्यो। एक दिन जुण्टु नानोको तारिफ सुन्दा-सुन्दा रनथनिएर म जुरुक्क उठें र एक्लै घर पछिल्तिरको परालको ठूलो छायामा बसेर उदास मानिरहें। घाम ढल्किन थालेको थियो र त्यसैले यावत उम्भिएका कुराहरूको छाया लम्बिंदै र तिनका नक्सा गाढा हुँदै गएका थिए। परालको टालको छाया लम्बिएर टाढाको जामुनको रुखको फेदसम्म पुगेको मैले धेरै बेरसम्म त्यसै टोलाएर हेरिरहें। ठीक जामुनको गाछ मुनिबाट मुनरिया त्यही बेला हतारिएर उत्तरतिर गई। अनुहार त देखिन; शरीरले मात्र चिन्हें। मैलो धोतोले बेरिएको शरीर, हतारिएर हिंड्दा शरीरमा उठेका सबै पुष्ट डल्लाहरू हल्लिएका—छातीका र कम्मरनिरका। देब्रे हातले टाउकोको आँचललाई देब्रे गालाबाट लगेर नाक छोप्दै एक प्रकारले दगुरेर हिंड़ेको। टाउकोमा परिरहने आँचलमा तोरीको तेलले पारेको टाटो मयलले कैलो भएको नैनकिलाठको बाक्लो धोतीमा स्पष्ट देखिन्थ्यो। मैले अकारण नै रीसले दाँत पिन्दै भने—"फोहर्नी गाउँले केटी।"

एकै छिनमा मलाई खोज्दै सान्नानी आईपुगी।—"कहाँ एक्लै बसिराको ?—"उसले भनी।

मैले सान्नानीलाई भनें,—"गौरी भाउजु नै राम्री। कस्ती गोरी हुगि ? कस्ती उज्याली र कस्ती सिनित्त परेकी ! मुनरिया फोहोर्नी, जिङ्रिङ्ग लट्टा परेकी, मैलो धोतीले बेरिएकी, काली....।"

मसँगै टाँस्सिएर परालको टालमा पिठ्यूँ अडयाएर सान्नानीले भनी—"काली भएर के ? मुनरिया भाउजुभन्दा राम्री छे। गरीब छे र चोलो लाउन पाउन्न, कपालमा चमेलीको तेल हाल्न पाउन्न तर भगवानले जीउ त राम्रो दिएको छ।"

म गौरीप्रति असीम स्नेहले आर्द्र भएर मुनरियालाई सुन्दरी भन्न सक्दिनथें। बरू फागुनीको गोरो रंगले मुनरियाभन्दा उ राम्री लाग्थी

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

मलाई। मेले त्यसैं विरोधमा भनें,—"फगुनी राम्री।" सान्नानी हाँसी।

अनि अचानक झस्केर सान्नानीले भनी—"चुप....चुप...." उसले मलाई आफूतिर टाँसेर उत्ताउलो हुँदै बिस्तारै साउती गरी—"नरेन्द्र-दाइ।"

जामुनको बोटको तल नरेन्द्रदाइ झुलुक्क देखिए—उत्तरतिर लागिरहेको सूर्य पश्चिमको आँपको बगैंचाको उतापट्टि पुगिसकेको थियो। परालका टालका छाया लम्बिएर जामुनको बोटसँग मिसिंदै आँपको बगेंचाको बाक्लो छायामा डुबिसकेको थियो। कोशीको किनारमा चर्न गएका गाईबस्तुहरूलाई लिएर पूर्वतिरबाट सडकमा टाढ़ा गाडीवानको छोरो किसनवाँ आइरहेको थियो। गाई-गोरूको खुरबाट उडेको धूलोले पूर्वको आकाश ढाक्दै आयो। साँझको अँध्यारो पनि त्यतैतिरबाट बिस्तारबिस्तार गाउँमा पस्न थाल्यो।

मैले एकदम जिद्दी गरें,—"मुनरिया राम्री छैन,—छैन, जाः।"

सान्नानीले मलाई हात तानेर उठाउँदै भनी,—"साँझ पऱ्यो; हिंड, घर फर्कौं?"—म नबोलिकन उठें। बाटामा लेलाहाको घरभित्रबाट फगुनीको स्वर सुनियो; उ भात पकाउन थालेकी थिई। क्यार! पाक्न लागेको चामलको गन्ध आइरहेको थियो। मुनरियाको घरमा चालचुल केही थिएन। एउटी बिरालोले छाप्रोबाट बाहिर आएर हामीलाई देखेर आङ तानी। एकचोटि मुनरियाको बाबुले खोकेको सुनियो।

कर्चीको टाटीलाई एक टाउँमा काटेर बनाऐको ढोकाबाट हामी आफ्नो बारीमा पस्यौं। ग्वाली-घरमा घुरको धुवाँ मुस्लिएर उठिरहेको थियो। आफ्नो अँगोछाले हावा दिंदै धुवाँलाई ग्वालीभित्र हुल्ने चेष्टामा भटना व्यस्त थियो। उसको बाबु लछमनियाँ गाई दुहिरहेको थियो। गाईको पछिल्तिरका दुवै गोडा, हलचल गर्न नसकोस् भनेर, एउटा सानो डोरीले बाँधेर फट्याइ राखेको थियो। पिताजी र भान्दाइ गोधुलीको संध्या-

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कालीन दृष्यलाई हेर्दै टिकाटिप्पणी गरिरहनु भएको थियो। पिताजी सोध्दै हुनुहुन्थ्यो,—"गाई दूध कति दिन्छ आजकल ?"

प्रश्न त शायद लछमनियाँलाई सोधिएको थियो। उ भने बडो एकाग्र चित्तले गाईको थुनलाई औंलाले थिचेर तल तान्दै दूधको आखिरी थोपा झार्ने कोशिशमा थियो। भान्दाइले भन्नु भयो,—"गुजराती गाई भनेर मात्र हुन्छ र ? केही स्याहारै पुगेन यी गाईहरूलाई। गँवारहरू हेर्दिदैनन् !"

गाईको दूधको फीँजमाथिसम्म उठेको बाल्टिनलाई भुइँमा राखेर लछमनियाँले गाईको गोडाको छाँद एकै झट्काले फुकाल्यो। त्यहीं टाढा बीचबीचमा हतारिरहेको बाछो अचानक असह्य व्यग्रतामा दाम्लो चुँडाल्ला जस्तो गरेर गाईनिर पुग्न खोज्यो। लछमनियाँले दूधको बाल्टिन टिपेर बाछोको दाम्लो खोलिदियो। बाछो तोडसँग दौडदै गाईको कल्चौं-डोमा मुण्टो गाड्न पुग्यो।

लछमनियाँले पिताजीलाई बाल्टिनको दूध देखाउँदै भन्यो,—"यो गाई बडो चलाख छ। एक थुनको दूध त लुकाउँछे लुकाउँछे। ज्यान गए पनि छाड्दिन।" त्यति भनेर उ दूध लिएर भान्सातिर लम्कियो।

भान्साघरको पछिल्तिरको इनारमा एक्लै बसे र गौरी हात-गोडा धोइरहेकी थिइन्—निहुरेर। कसिएको चोलोको बाहुला भिज्ला भनेर अलिक माथि सारेकी। आँचललाई टाउकोबाट झिकेर गर्दनमा एक फन्को बेरेर त्यसको फुर्को कम्मरमा बाँधेकी। इनारको नुहाउने चौकी माथि आफ्नो कुर्कुच्चा दली-दली सफा गरिरहेकी थिइन् गौरी। सँधै उनी दुइ-तीनचोटि आफ्नो शरीर खूब जतनपूर्वक, तन्मयतासँग सफा गर्थिन्। उनको सानो गोडाका साना पिंडुलाहरू माछाको पेट जस्तो टलक्क टल्किएको थियो। कुर्कुच्चा धोइएर रगत चुहिएलाजस्ता भएका थिए बालककाजस्ता। लाग्थ्यो, त्यसले माटोको कहिल्यै स्पर्श पाएन। हात पनि त्यस्तै राता र गोरा।

मैले फेरि भनें,—"सान्नानी, गौरी भाउजूजस्ती राम्री हाम्रो घरमा कोही छैन।"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

लछमनियाँले भान्साको ढोकाबाट करायो,—"मालिक्नी, दूध ल्याइँ।"

गौरोले इनारबाट मसिनो स्वरमा उत्तर दिइन्,—"पख, म आउँछु।"

मुख, हात, गोडालाई राम्ररी पुछेर गौरी दूध थाप्न भान्सातिर पसिन्।

म गौरीकाप्रति अत्यन्त मायालु भएँ।

सान्नानी र म दिनभरी गाउँमा भौंतारिएर काँचा फल टिप्दै, पोखरी-मा नाङ्गो भएर नुहाउँदै हिंड्दै जाँदा कतिचोटि कहिले आँपको भ्याम्म परेको बगैंचामा, कहिले पछवरियाधारको अग्लो किनारा तल सीमलका रुखमुनिका बयरका झ्याङनिर हामी नरेन्द्र र मुनरियालाई भेट्थ्यौं। नरेन्द्र शिकार खेल्न निस्केका हुन्थे बन्दुक लिएर, मुनरिया घाँस काट्न—टोकरी र खुरपी लिएर। हामीलाई देखेर नरेन्द्र रिसाएर भन्थे,—"बिरामी पर्न हिंडेका घाममा ?"

सान्नानी मलाई सुटुक्क भन्थी,,"मुनरिया पनि त्यहींतिर थिई। तिमीले देखेनौ ? झ्याङको उतापट्टि।"

मलाई नरेन्द्र र मुनरिया गाउँभन्दा टाढा-टाढा सँगसँगै भएको कुनै अस्वाभाविक कुरोजस्तो लाग्दैन थियो। शिकार खेल्न टाढै जानुपर्ने, त्यस्तै घाँस काट्न पनि गाउँभन्दा टाढा नै पुग्नुपर्ने। उनीहरूमा भेट हुनु स्वाभाविक थियो। तर सान्नानी भन्थिन्,—"मिलेर आएका। देखेनौ अस्ति, चिलौनीधारमा मुनरिया नुहाइरहेकी थिई र दाई पाकडको रुखमुनि बसेर उसले नुहाएको हेरिरहेका थिए। न मुनरिया घाँस काटिरहेकी थिई, न दाई नै शिकार खेलिरहनुभएको थियो।"

साँच्चै त्यस दिन मुनरिया चिलौनीधारमा तिघ्रासम्मको पानीमा उभिएर धारको किनारको रुखमुनि बसेको नरेन्द्रदाइसँग कुरा गर्दै नुहाइ-रहेकी थिई। घरमा एक शब्द पनि नबोल्ने मुनरिया अहिले नरेन्द्रसँग

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

छ्याउँ-छ्याउँ बात मारिरहेकी थिई। नरेन्द्र भनिरहेका थिए,—"राम्ररी साबुन लगा नी, आङमा, कपालमा। बडो राम्रो साबुन ल्याइदिएको छु मैले कलकत्ताबाट। कस्तो बास्ना छ, हगि ?"

मुनरियाले नरेन्द्रतिर फर्केर भनी,—"के छुछुन्द्रो जस्तो गन्हाउने छ तिम्रो साबुन।"

त्यति कुरा हुँदासम्म हामीहरू नरेन्द्रको पछाडितिरै आइसकेका थियौं। उनलाई देखेको भए त्यतापट्टि हामी लाग्ने नै थिएनौं। टाढाबाट हामीले मुनरियालाई मात्र देखेका थियौं। नजिकै पुगेर पो नरेन्द्रले भनेको र मुनरियाले जवाफ दिएको सुन्यौं—र सुन्दा-न-सुन्दा हामी उनका सामुन्ने उभिभसकेका थियौं। मुनरियाले मन नपराएको भावले टाउकोलाई पानीमा चुर्लुम्म डुबाई र नरेन्द्र जुरमुरिएर उठे; र हामीलाई हकार्नुभन्दा पहिले नै हामी भागिसकेका थियौं।

त्यस प्रकार चिलौनीधारमा हामीले पुग्नु किन ठीक भएन त्यो त मैले राम्ररी बुझ्न सकेको थिइँन तर मनमा भने लागिरह्यो, ठीक कुरो भएन त्यो। मुनरियाले रिसाएर पानीमा चुर्लुम्म टाउको गाडेको र नरेन्द्र पनि रिसाएर बन्दुक सभात्दै उठेको दृश्यले मलाई लाग्यो, कता कता हामी उनीहरूभन्दा टाढा छौं र उनीहरूले रचेको एकान्तको संसारमा हाम्रो प्रवेश निषिद्ध छ। लाग्यो, बडो प्रयत्नले जोगाएर राखेको गोपनीयताको वातावरण थियो त्यो पाकडको रुखनिरको धारको, जहाँ मुनरिया नुहाइ-रहेकी थिई। नरेन्द्र रुखको फेदमा अडेस लाएर मुनरियालाई हेरिरहेका थिए। यस्तो गोपनीयताले मेरो मनमा लाज उत्पन्न गराउँथ्यो, र त्यस्तै लाजको अनुभव मलाई गौरीले लुकेर मेरो म्वाइँ खाँदा हुन्थ्यो।

त्यसको केही दिनपछि, होलीको दिन नरेन्द्रले यस्तो उत्साह हामी केटाकेटीहरूमा भरिदिएका थिए कि रंग र अबीरले घरलाई एक प्रकारले पोति नै दिएका थियौं हामीले। उनले नै हाम्रो दललाई लिएर हाम्रो घरसँगै जोडिएका साना साना घर, छाप्राहरूमा बस्ने ग्रामीणहरूलाई

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

हामीसँग होली खेल्ने हक दिएका थिए । यस्तो कहिले भएको थिएन । मुनरियाको घरमा नरेन्द्रले आँङ्नमा उभिभएकी मुनरियालाई पिचकारी हानेर उसको लुगा निथ्रुक्क पारेर भिजाइदिएका दिए । मुनरिया पनि किन चुप्प लाग्थी; उसले पनि हाम्रो हातबाटै अबीर खोसेर नरेन्द्रको मुखमा पोत्न थालेकी थी । नरेन्द्र र मुनरियाको खूब परेको थियो—पोता पोत, छ्यापाछ्याप । खूब रमाइलो भयो । खूब थपड़ी मार्‍यौं । मुनरिया कसरी सक्थी ! उसलाई आँङ्नाको चिप्लो भूइँमा पछारेर नरेन्द्रले खूबसँग रंगले उसलाई पोतिदिए । मुनरियाको बाबु उभिभएर खोक्दै रमिता हेरि-रहेको थियो । बीचबीचमा भन्थ्यो,—"मालिकले हे, हे " दाँत देखाएर हाँस्थ्यो उ,—'छी, के गर्‍या, भो भो....।"

त्यस दिन साँझसम्म गाउँ-घरमा हामीले उद्धुम मचाइदियौं । साँझमा हाम्रो घरको ठूलो कदमको रुखमुनि केही खाट ओछ्याइए; घरभरिका मानिस भेला भए र त्यहाँ नरेन्द्रले फागु गाए,—"होरी हो ब्रजराज दुलारे....बहुत दिन ते तुम मनमोहन फाग ही फाग पुकारे....।" दिवानजी ओझाजी, नोकर-चाकर, बयलवान, गैवार, भैंसवार, सबैसंग रंगकोभन्दा माटोको होली भयो हाम्रो । दूध दुही रहेको बेला लछमनियाँले हकारेर भन्यो,—"दूधमा धूलो पर्ला, बाबुहरूहो, नआउ मसँग होली खेल्न ।'

साँझसम्म हामीहरू पनि लखतरान भएर थाकिसकेका थियौं । घरभित्र पस्दा सधैंकोजस्तो गौरी भाउजु एक्लै इनारको काठमा आफ्नो कुर्कुच्चालाई मली-मली सफा पार्दै हुनुहुन्थ्यो । उनको शरीरमा भने रंगको एक थोपा पनि परेको थिएन । कसैले उनीसँग फागु खेलेनछन् । मैलेसम्म पनि दिन-भरीको उत्साहमा उनलाई चटक्कै बिर्सेछु । साँझमा उनलाई इनारमा झट्ट देख्दा मलाई कुन्नि किन दोष-भावको अनुभव भयो । उनले देखिलन् भनेर म झट्पट् लुकें । उनी इनारबाट गैसकेपछि मात्र म त्यहाँ नुहाउन पुगें ।

राती भात खाँदा उनले सोधिन्,—"बाबु, खूब फागु खेल्यौ यसपाली, हगि ।"

मैले मुण्टो गाडेर बेस्वादका गाँस मुखमा हालिरहें । उनले फेरि भनिन्,—"थाललाई राम्ररी पुछेर खाउ, म दूध हालिदिन्छु त्यसैमा दूध-भात खाएर उठ्नु ।"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

केटाकेटीहरू भान्सा-घरमा कोलाहल मचाइरहेका थिए,—'भात, मलाई दाल, तरकारी....'

त्यसको ठीक दुई दिनपछि,—

एक दिनको कुरा हो। चैतको महिना, दिउँसाको घाममा गर्मी चढिसकेको थियो। तर रुखको सिहाल मुनि भने रमाइलो हावा बग्थ्यो। हाम्रा बगैंचाहरूमा आपका मुँजुरा लटरम्म थिए र त्यसको तोखो गुलियो गन्ध हावामा फैलिरहेको थियो। नीम पनि आँप जस्तै फुल्न थालेको थियो। बेली, जुही र मोतिया पनि ढकमक्क फुलेका थिए।

महारानीले भनिन्,—"अब उदास लाग्ने दिन आउन थाले।"

आमाले गाँसेको दूनाबाट सिन्का भाँच्दै भन्नु भयो,—"अब आँप पाक्छ। गाउँमा रमाइलो हुन्छ। काशीबाट यसपाला पिताजीका धेरै साथी आउने भएका छन्।"

गौरीले भनिन्,—"चेतलाई मधुमास भन्छन्, होइन आमा? सबै रुख बिरुवामा फुल फुल्छ। फुलमा सुगन्ध पनि र मह पनि हुन्छ। त्यसैले त हो नो हावामा कस्तो मग-मग बासना छ। मौरी, भवँराहरू लट्ठिएर भूं-भूं गरिरहेका छन्। रुखमा लुकेर कोइली निसास्सिउँज्यालसम्म कराउँछे।

सबैले गौरीको मुख हेरे। मैले पनि। कस्तो कलिलो मुख, बालिकाको जस्तो। त्यस्तै सानो जिउको बान्की पनि; आमाहरूको हूलमा नसुहाउने। तर कुरा भने कति बुझेको गर्नसक्ने मेरी गौरी भाउजु। अस्तिको फागुको रंगको दाग कानको पछिल्तिर, औंलाको नङमा र गोडाका औंलाका कापकापमा अझै बाँकी थियो सबैको शरीरमा। केवल गौरी मात्र चोखो र दाग नलागेकी थिइन्।

त्यसै बखत स्वां-स्वां र फ्वां-फ्वां गर्दै सान्नानी आइपुगिन्; देब्रे हातको मुट्ठो षच्छाडिको भागले नाकमा बगिरहने सिंगान पुछ्दै हतारिएर भनिन्—"मुनरियालाई दांतो लागेको छ। उत्तरभरिया बगैंचामा, नरेन्द्रदाइ नभएको भए मर्ने थिई रे।"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

गौरी तत्काले उठेर गइन् कुनै ठूलो कुरो देख्न पाइनँ भनेझैं गरेर। सान्नानाले मलाई भनिन्,—''सबभन्दा पहिले मैले देखें। हो सत्ये, उत्तर-भरिया बगैंचाको लडुवा। आँपको गाछमुनि नरेन्द्रदाइ मुनरियालाई बोक्न खोज्दै हुनुहुन्थ्यो। म घुम्दै त्यहाँ पुगेको थिएँ, देखेर सोधें, 'के भो दाइ, मुनरियालाई ?' उहाँले हकारेर भन्नुभयो,—'दाँती लागेको। किन ? जा, यहाँबाट।'

....त्यस दिनको घटना मैले आजसम्म पनि कति स्पष्ट रूपमै सम्झिराखेको छु—

—उत्सवकालगि नरेन्द्रले चैतीको सुरमा आफ्नो इसराजमा लय झिक्नु थियो रे—

चैत हे सखी फुलल बेली,
करत मधुप गुजार हो........

उनी एकान्तको ठाउँ खोज्दै लडुवा आँपको रुख मुनि पुगेछन् रे। लडुवा आँपको गाछको उत्तरपट्टि, हाम्रो ठूलो आँपको बगैचाको एकदम उत्तर सीमानमा, एउटा झ्याम्म परेको रुख थियो। त्यहींनिर बाँसको ठूलो घारी पनि। दिउँसै पनि त्यो अँध्यारो चीसो ठाउँ। त्यसभन्दा पनि उत्तर-पट्टि धेरै टाढासम्म खर-काँसको एउटा भिट्टा सुक्खा जमीन थियो, पाँच छ बिघाको। त्यहाँबाट कहिले-कहिले खर काटेर ल्याउँथे र हाम्रो घरको छाना मरम्मत हुन्थ्यो। अहिले पनि त्यहाँ त्यस्तै खरका झ्याङ मात्रै थिए। त्यतातिर विरलै कोही जाँदो हो, एकलासको ठाउँ। त्यहीं मुनरिया घाँस काट्न जाँदा मुर्छा परेर पछारिएको उनले देखे छन् र आफ्नो इसराजलाई रुखको फेदमा अडयाएर उसको दाँती छुटाउने कोशिश गरेछन्। त्यही वेला सन्नानी त्यहाँ पुगेकी थिइन् रे।

सान्नानीको कुरा सुनेर जुण्टुनानीले देब्रे हातले आफ्नो हाँस्न लागेको मुख छोपिन्, मानो यस अवसरमा उनको हाँसो असामयिक थियो। मुख-लाई छोपेको हातभन्दा माथितिर उनका दुई आँखा हाँसोले टल्किएर महारानीतिर हेरिरहेका थिए। महारानीले नबोलेर केवल ओठ लेब्र्या-

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

इन् । आमा मुण्टो निहुराएर खुरू-खुरू पात गाँस्दै सिन्कालाई पट्पटी भांच्तै मेशीनसरह काममा तल्लीन हुनुहुन्थ्यो । केही बोल्नु भएन ।

एक्कैछिनपछि म पनि कुद्दै सान्नानीसँग उत्तरतिरको बगैंचामा पुगें। पिताजी, बाबुसाहेब, भन्दाइ, नरेन्द्रहरू सबै त्यहीं हुनुहुँदारहेछ । मुनरिया त्यहाँ थिइन । पिताजीले नक्सभुमिका ६० (Noxvom 60) दिनु भएछ। तर त्यो ओखती पर्नुभन्दा पहिले नै उसको दाँती छुटिसकेको थियो । तर हल्ली-खल्ली भने त्यस दिन प्रशस्त भयो ।

आँखा नचाएर ठट्टाको बोलीमा जुण्टु नानीले पछि भनिन्—"कपाल-मा चमेलीको तेल, ओठ र गालामा लाली अनि गर्दनमा बेलीको माला,— मुनरिया खूब सिंगारिएर त्यहाँ मुर्छा पर्नं पुगी छ हगि ? मानिसहरूलाई त मुनरियाको मुर्छाभन्दा उसको त्यस दिनको सिंगार बढि कौतुहलको कुरा भयो । गाउँ-घरमा त्यस्तो कसैले पनि पहिले देखेको थिएन रे । ओठ र गालामा लाली, कपालमा चमेलीको तेल र फेरि छातीमा बेलीको गजरा ।

महारानी, जुण्टु नानी र आमाले समेत, सबैले ओठ लेब्र्याए । केवल गौरीले मात्र मलाई रातो आफ्नो कोठामा बोलाएर सोधिन्—"मुनरियाले ओठमा लाली लगाएकी थी रे हो ? गालामा पनि ? कपालमा चमेलीको तेल, बेलीको गजरा पनि ?"

"म पुग्नुभन्दा पहिले नै मुनरियाको दांती छुटिसकेको थियो र उ बगैंचाबाट गैसकेकी थिई । मैले उसको सिंगार नै देख्न पाइनँ,"—मैले भने,—"सान्नानीले देखेकी थिई । म त थिइनँ ।"

गौरीले मलाई टोलाएर हेरिरहिन् । मेरो मनमा उनकाप्रति त्यसै माया उम्लेर आयो । मैले भनें, "गौरी भाउजु...."

अनि मुखबाट वाक्य नै निस्केन, उनलाई सुनाएर या भन्न कि गौरी भाउजु, तपाईं कति राम्रो हुनुहुन्छ ।

गौरीले भनिन्,—"के बाबु ?"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

म नबोलेर बसिरहें। एक छिन निकै उकुस-मुकुसको वातावरण त्यहाँ भयो। त्यस दिन पनि गौरीले बडो मायासँग मलाई आफ्नो सानो छातीमा टाँसेर, सानो पाखुराले सकेसम्म मलाई थिचेर मेरो म्वाइँ खाइन्। कोठा-बाट बाहिर निस्किदा मैले उनको आँखामा आँसु टलपल गरेको देखेको थिएँ।

बाहिरबाट मैले सुनें वाष्प कण्ठको मधुरो आवाज उनको कोठाबाट आएको :

चैत हे सखी, फुलल वेली
करत मधुप गुजार हो.......

गौरी चैती गाइरहेकी थिइन् जुन ग्रामीण गीतको धुन समात्न इसराज लिएर एकान्तको खोजोमा नरेन्द्र उत्तरपट्टिको आँपको बगैंचाको लडुवा आँपको गाछ मुनि पुगेका थिए। बाहिर त्यस दिनको जुनेली रात बडो मनोहर थियो।

यस प्रकार साना-ठूला घटना प्रायः घटिरहन्थे। हामी बालकहरूले नबुझ्ने गरी मुनरिया र नरेन्द्रको कुरालाई लिएर सबैतिर कानेखुशी हुन्थ्यो। व्यंग्यका कुरा हुन्थे र हुन्थे मुखामुख गरेर हाँसाहाँस।

यस्तै पाकिएको वातावरणमा त्यस दिनको इनारको काण्ड भयो र नरेन्द्रले मुख्य घरलाई छाडेर एक रात मात्र बस्ने गरी ग्वाली-घरमा आफ्नो बिछयौना लगाउन लाए। यसले गर्दा घरमा ठूलो खलबली आयो। स्थिति निस्सन्देह बडो अप्ठ्यारो भयो, किनभने नरेन्द्रलाई आफ्नो संकल्प-बाट हटाउन बड़ो प्रयत्न परेको मैले देखें।

आमाले त धेरै बेरसम्म ग्वाली-घरमा बसेर उनलाई सम्झाउने कोशिश गर्नुभयो। उनलाई कर्त्तव्यको कुरा सम्झाउनु भयो, समाजका प्रति र समाजले जोरेको सम्बन्धका प्रति। पाप-पुण्यका कुरा गर्नुभयो र भन्नुभो, —"नरेन्द्र, पापप्रतिको मोहलाई त्याग।"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

नरेन्द्रले भने,—"सानो आमा, कर्त्तव्य अथवा अधिकारको कुरा गर्नु मिथ्याचार होइन र ? आत्म-बलिदान एउटा ठूलो अहमन्यता हो जो महात्माको चरित्रसँग शायद बेमेल हुने छैन, तर मजस्तो साधारण व्यक्तिमा आत्म-बलिदानी अहमन्यता अपात्रता हुन्छ। पापको कुरा पनि नगर्नोस् केवल कृष्ण मात्रै त्यस्ता समर्थवान अवतारी हुन सके जसले निष्पाप भावनाबाट अवाध्य स्वछन्द यौन आनन्द—प्रेम, प्रणयक्रिया, रासलीलाको भोग लिन सके। नत्र भने मृत्युलोकमा कुन त्यस्तो व्यक्ति छ जो आनन्दको—जुनसुकै आनन्द पनि, प्रणय आनन्दको मात्र म कुरा गर्दिनँ—भोग निष्पाप भावनाले गर्न सक्छ ? मलाई त लाग्छ, मानव सुखको साथसाथै पाप-भावना पनि त्यसको छायाजस्तै टाँसिसिएको हुन्छ।"

आमाले उत्तरमा केवल विषादपूर्ण निराशामा यति भन्नु भयो,—"नरेन्द्र, तिमीलाई मैले सम्झाउन सकिनँ। तर यति बुझे, वासनाको यो तिम्रो प्रबल उद्वेगले सबैलाई विनष्ट गर्नें छ। भलो म देख्तिनँ।"

राती भात खाइसकेपछि गौरीले मलाई आफ्नो कोठामा लगिन्। उनको अवस्था कस्तो होला आज भनेर म डराइरहेको थिएँ। तर उनी बडो निश्चिन्तजस्तो थिइन्—शान्त। यो निश्चिन्तता पनि उनको बालिका अनुहारमा अस्वभाविकजस्तो लाग्यो मलाई। आज यदि उत्तेजित भएर मलाई सँधैको जस्तो आफ्नो बालिका भुजामा आबद्ध गरेर मेरो ओठको अफ्ठ्यारो म्वाइँ उनले खाएको भए मलाई बडो स्वाभाविक कुरोजस्तो लाग्थ्यो। तर उनले स्थिर स्वरमा मलाई सोधिन्,—"उहाँले के खानु भो? भोलि कति बजे जाने रे ?"

अनि एक छिनपछि फेरि भनिन्,—"बाबु मैले, गर्दा यस्तो विघ्न आयो परिवारमा, हगि ? पाप काम नगरे पनि पाप-भोग किन मानिसले सहनुपर्छ, भन न ?"

एक छिन चुप लागेर उनले भनिन्,—"सानो आमाले पनि सम्झाएर उहाँलाई रोक्न सक्नु भएन रे। अब एकजना छ शायद; उसले उहाँलाई गाउँमा रोकेर राख्न सक्छ।"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अण्डीको ओढ्ने काँधमा बेरेर उनले मेरो हात समात्दै भनिन्,—"मसँग हिँड, मुनरियाकहाँ जाउँ।"

मैले भनें,—"यति राती ! यो अँध्यारो रातमा !!"

"तिमी डरायौ, बाबु ? म छँदैछु नी, अँध्यारोको के डर।"—भन्दै गौरी मलाई लिएर घरको दक्षिणपट्टिको बाटो लागिन्।

गौरीको कत्रो असम्मान हुन आँटेको छ भन्ने सोचेर मेरो मुटु चिरिन थाल्यो। क्षत्रीय कुलकी विवाहिता पत्नी, सभ्रान्त परिवारकी मर्यादित वधू गौरी भाउजु मेरी, आज अँध्यारो रातमा लुकेर पतिकी उप-पत्नी, रख्यौटीको, जो घरमा दासीको काम गर्छे, नेहोरा गर्नु पुगिरहेकी छिन्—'जनी गर मुनरिया, उहाँलाई जान नदेउ। जसरी भए पनि आफैँसँग यहीं राख।'

तर भगवानले गौरीको लाज राखिदिए। मुनरिया आफ्नो घरमा थिइन। उसको बिरामी बाबु एक्लै कराइरहेको थियो। द्विरागमन गराउन आएको मुनरियाको दुल्हा साँझदेखि मुनरियालाई खोज्न हिँडेको, घर फर्केको थिएन। ईश्वरले रातको अन्धकारको आवरणमा गौरीको मर्यादाको रक्षा गर्दै उनलाई घर फर्काए। घरमा गौरी बाहिर गएको कसैले चाल पाएन।

गौरीले एउटा माटो खाम मलाई दिँदै भनिन्,—"यो चिट्ठी उहाँलाई दिनु, है।"

म कोठाबाट बाहिर निस्कन पनि पाएको थिइँने, एउटा लामो सास फेरेर थकाइ मारेको जस्तो गरेर गौरी ओछ्यानमा पछारिइन्। मलाई लाग्यो, उनको संयम अब टुट्ने भयो, उनले अहिलेसम्म दृढतापूर्वक लुकाएर राखिराखेका आँखा अब रसाउँछन् र छलछल गरेर तिनबाट आँसु झर्न थाल्ने छ। मलाई एकचोटि लाग्यो, कोठाभित्र फर्केर जाउँ र भनुँ—'गौरी भाउजू, तपाईंले आज मेरो म्वाईं खानु भएन ?';

तर म कोठाभित्र फेरि फर्किनँ। न त त्यो चिट्ठी लिएर ग्वाली घरमा नरेन्द्र कहाँ नै गएँ। मैले चिट्ठी आफैसँग राखें। नरेन्द्रको त्यस चिट्ठीको

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अवहेलना मेरालागि असहनीय हुने थियो। अनि मेरालागि यो पनि असह-थियो कि गौरोलाई चिट्ठी फर्काएर भनुँ, नरेन्द्रले चिट्ठीको तिरष्कार गर्लान् भनेर चिट्ठी दिइनँ उनलाई। गौरोमाथि निरन्तर परिरहेका जीवनका चोटहरूलाई एकचोटि भए पनि मैले यो बाल-कपटबाट आफ्नो सानो हत्केलाले थाम्ने कोशिश गरें। चिट्ठी अझै मसँग छ।

आज पनि, यति दिन पछि पनि, जब म त्यस चिट्ठीलाई हेर्छु, मलाई जीवनको ठूलो निरर्थकताको बोध हुन्छ। जीवनमा शायद सुख-दुःख, पाप-पुण्यको कुनै तारतम्य छैन क्यार। आज पनि गौरी भाउजूको यो वाक्य—'पापको दण्डको लागि पाप कर्म गर्नु पर्दैन हामोलाई—' मेरो मस्तिष्कमा शून्यबाट ध्वनित हुँदै आउँछ र जीवनलाई एउटा नीरस मरुभूमिमा परिणत गर्छ। जीवन के एउटा अर्थहीन यात्रा मात्र हो, जुन यात्रामा पाप-पुण्य-सँग सुख-दुःखको कुनै तारतम्य छैन ? केवल एउटा तर्कहीन अव्यवस्था हो यो मानव जीवन ?

गौरीले लेखेको चिट्ठी यस प्रकारको छ :

प्राणाधार,

'के भनेर सम्बोधन गरूँ हजुरलाई ? मैले हजुरको प्रेम पाइनँ, प्रिया हुन सकिनँ म। तर प्रेमको कुनै अपेक्षा नगरेर, के म आफ्नो तरफबाट एकहोरो प्रेम अर्पित गरेर हजुरलाई "प्राणाधार" भनेर बोलाउन पाउँ-दिनँ र ? हृदयले बारम्बार साउतोको स्वरमा यही सम्बोधनद्वारा हजुर-लाई बोलाउने गरेको छ। आज कलमले मेरो यही हृदयको वाणी समाते-को हो।

'प्राणाधार, मेरो के दोष छ र यसरी म प्रेम पाउने अधिकारबाट त वंचित भएँ-भएँ, सेवा गर्ने अधिकार पनि मबाट खोसियो ? मेरो प्रार्थना पनि मात्र त हो नो, कि हजुरले टेकेको ठाउँमा म आफ्नो मस्तक राख्न पाउँ र हजुरको श्रीचरणको सेवा गर्न पाउँ। पत्नीले भिखारिणी भएर याचना गर्छे, प्रेमकालागि होइन—हे भगवान, एक छिन मेरो आँसू थाम—सेवा गर्न पाउँ भनेर। तर आज यो याचना दिनातीत र अप्रासंगिक

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

भैसक्यो, किनभने, सुन्दछु, भोली हजुर यो घरलाई सदाकालागि त्यागेर निस्किने रे। यो घरमा मेरो कुनै स्थान कहिल्यै पनि भएन; अन्यथा म स्वयं यहाँबाट आफूलाई निष्कासित गरेर यो घरलाई हुनलागेको अनिष्टबाट शायद बचाउने थिएँ। मलाई लाग्छ, यद्यपि प्रकट रूपबाट मैले आफूलाई आफैंमा सीमित राखेर आफ्नो शुन्य कोठाबाट एक्लो जीवन बिताइरहे पनि, यो समस्त दुर्दैन्यको अन्तिम कारण म नै हुँ। मैले यहाँ स्थान खाली पारिदिए टुट्न लागेको गृह व्यवस्था फेरि शायद जोडिने थियो कि ? तर मैले यस घरमा आफ्नो स्थान नै कहाँ बनाउन पाएँ र कि आज स्थान खाली गर्ने प्रश्न नै उठोस्।

'मलाई सम्झना छ, मैले पहिला चोटि सुख-सपनामा आफूलाई बिर्सेर आनन्दको पाइलो चाल्दै वधू भएर प्रवेश गरेको यस घरभित्र। म पहाडकी अशिक्षित गरीब बालिका थिएँ। विवाहको मण्डपमा जब लाजको आँखाले हजुरलाई चोरेर मैले हेरेकी थिएँ त्यस बेला मैले हजुरको शिरमा सेतो सिल्कको फेटा र निधारमा उज्यालो टीका देखेर नै मैले आँखा चिम्लिदै मन-मनमा भनेकी थिएँ म कति भाग्यवती छु। पार्वतीको शिव प्राप्तिको मेरो सुख ईर्ष्यालु देवतालाई सैह्य भएन छ। म एउटी क्षुद्र बालिकाले जगन्माता पार्वतीको स्पर्धा गर्न चाहनु मेरो दुष्परिणामदायी गर्व थियो। यस घरमा मैले बिताएको प्रथम रात,—मेरो सौभाग्य रात्रि, मधुरात्रि! हजुरले सम्झिबक्स्यो होला मेरो त्यस समयको लज्जाको व्यवहार एकान्त भावले सम्पूर्णरूपबाट आफूलाई हजुरको बनाउन अप्ठ्यारो मानेर भएको हो। त्यस अवसरमा अप्ठ्यारोपन र लज्जा स्वाभाविक पनि हुन्छ। अँध्यारो कोठामा प्रणय-सय्यामा जब हजुरको हात मेरो शरीरको अनुसन्धान गर्दै हिंडोरहेको थियो, त्यस बखतमा मलाई लाग्यो, हे भगवान, मलाई अझै अविकसित बालिका नै किन राख्यौ ? मलाई स्वयं आफ्नो शरीरको अपर्याप्तताको मार्मिक अनुभव भयो र म लज्जाले झन्-झन् डल्लो पर्दै गएँ। एक छिनपछि हजुरले कम्पित स्वरमा भन्नु भयो—"सानी रहिछौ।" र एक छिनपछि स्वरलाई स्थिर पारेर सोध्नु भयो—"कति पढेको छ, तिमीले ?"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

'जति-जति हजुर मबाट टाढा हुँदै जानुभो उति-उति म आफ्नो शारीरिक र मानसिक अपर्याप्ततालाई पूरा गराउने प्रयत्नमा लागें। शरीर र बुद्धिलाई हजुरको योग्य बनाउन मैले के गरिनँ ? पौष्टिक भोजन, लोभीको जस्तो स्वार्थी भएर दूध घ्यू र मेवाहरूको सेवन गर्द, निर्लज्ज भएर, दिनभरी सिंगार-पेटारोले आफूलाई राम्री पार्दै दिन-प्रतिदिन म ऐनाको अगाडि उभिएर आफ्नो शरीरको विकाशलाई हेरिरहन्थें। म हजुरको आँखाले यस शरीरलाई हेर्न खोज्थें। हजुरको अर्धाङ्गिनी हुनकालागि पुस्तक हेर्न थालें, मास्टर राखेर पढ्न थालें। गाना-बजानामा हजुरको सोख देखेर स्वयं परिवारको मर्यादालाई पनि ख्यालसम्म नराखो गाना सिक्न थालें। इसराज बजाउन थालें, हजुरले गाएका गीत म गाउन थालें। तर म हजुरबाट टाढा हुँदै गएँ, हुँदै गएँ; र अन्तमा ससुराज्यू र हजुरको झगडाको घानमा म निर्दो प्राणो परें। म त्यक्ता भएं र आज त्यसको अन्तिम स्थितिमा म पुगिसकेकी छु, अपरोक्ष भए पनि, म नै त्यस्तो अन्तिम कारण हुन गएँ कि हजुरले गृहत्यागको चरम निर्णय लिनुपर्‍यो।

'कहिले-कहिले मलाई यो ध्यान पनि आउँछ—र आज त झन् मलाई अशान्त पार्दै बार-बार आइरहेको छ—म नै यदि यो भयानक दुर्दैन्यको कारण हुँ भने किन त्यस कारणलाई अन्तिम रूपबाट बिसर्जन नगर्ने ? आत्महत्याको विचार आवेशको परिणाम होइन, क्षणिक उन्माद होइन, किनभने यतिका दिनको चिन्तनले पाकेर निर्णयको रूप लिन चाहने भावनालाई उन्मादको संज्ञा कसरी दिनु ? कति दिन मैले यस विचारसँग रात-दिन समय बिताएँ; अनुद्विग्न शान्त चित्तले यसको साहचर्यमा मेरा कति एकान्त क्षण बितेका छन्, तर के आत्महत्या त्यस्तो अन्तिम पाइलो हो जो बगेको पानीमा कुनै छाप नछाडेर, विलीन भएर समाप्त हुन्छ ? मेरालागि आत्महत्या एउटा सहज उपाय होला तर अरूहरूकालागि, हजुरकालागि नै, यो अपहत्याले समस्यालाई सजिलो पार्ने सट्टा सदाकालागि झन् जटिल पार्ने त होइन ? फेरि आत्महत्याको विचारमा मेरो पत्नित्वको अहमन्यता छैन र ? जे भए पनि म पत्नी भएर यस घरमा

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

आएँ; मृत्युमा पनि पत्नी नै भएर म चितामा चढ्ने छु। अझै पनि मलाई लाग्छ, मेरो समाप्तप्राय: नारीत्वको अभिमानको अवलेश होला—कि मेरो मृत्युले झन् हजुरलाई सदाकालागि निष्पाप प्रेमकानिम्ति असमर्थ तुल्याउने छ। त्यसो हुनाले, जीवनमै मृत्युलाई आलिंगन गरेर, आफूमै पूर्णरूपले सीमित रहेर, यस घरको एउटा सानो कुना समातेर समय काटिरहेकी छु।

'हिजो बाबु साहेबले मलाई भन्नु भो, मैले पारिवारिक गृह-कार्यमा भाग लिनसक्छु र हजुरलाई यसमा कुनै आपत्ति छैन रे। मैले उहाँसित बिन्ती गरें,—'बाबुसाहेब, मैले गृह-कार्य कसैको आपत्तिले त्यागेको होइन। म जुन कुनामा छु त्यहाँबाट मलाई बाहिर नझिक्नोस्। मलाई दुश्चिन्ता हुन्छ तपाईंको यो प्रयत्न देख्दा।" उहाँले भन्नु भो,—"पति-पत्नीको स्वाभाविक स्थानमा तिमीहरू आपसमा मिल भनेर कहाँ भनेको हो र? केवल परिवारको दैनिक जीवनमा तिमीले सजिलैसँग सामूहिक रूपबाट भाग लिन सक भन्ने मात्र मेरो उद्देश्य हो। देख्दिनौ, परिवारमा तिमीहरूको सम्ब्रन्धलेगर्दा कत्रो अप्ठ्यारो तनाउ छ।"

'तर हिजोको आजै यो घटना भयो।

'प्राणाधार, यो घर नछाडिबक्सियोस्; मबाट अगाडि सर्ने कुनै प्रयत्न हुने छैन। म पुन: आफ्नो कुनाभित्र फर्कन्छु। हजुरलाई म यस घरमा छु भन्ने पनि थाहा हुनेछैन। मबाट निस्फिक्री भएर यस घरमा राज गरिबक्स्योस्। मैले कुनै किसिमको आशा गर्ने बानो पनि छाडिसकेकी छु; त्यसो हुनाले मलाई अस्तित्वहीन जोवन बिताउन गाह्रो पर्ने छैन।

श्रीचरणाकी दासी,
गौरी,

'पु० च०

'मुनरियालाई आज बैनीको पदमा स्थापित गरेर उसको पनि सहायता लिने प्रयास गर्छु। यो सम्भव भएन भने म आफैं अन्तिम जोडबाट हजुरलाई यस घरमा थाम्ने प्रयत्नमा यो चिट्ठी पठाउँदै छु।'

•

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

यदि केही वर्षपछि दुइँ नारीको विश्वासपात्र हुने अप्ठ्यारो स्थितिमा म नपरेको भए यो कथा यहीं टुँगिन्थ्यो ।

नरेन्द्र आफ्नो संकल्प अनुसार भोलिपल्टै गाउँ छाडेर गए। मुनरियाको पत्तो भएन । केही दिनसम्म यसबारे गाइँगुइँ कुरा भएपछि अलि-अलि गर्दै कुरा सेलाउँदै गयो र घरको काम फेरि यथावत् चलन थाल्यो; जुण्टु नानीको गीत-गजल, महारानीको रामायण पाठ पहिलेकैजस्तो चलिरह्यो; पिताजी-को स्वराज्य, सुराज, साम्यवाद, आतंकवाद, अहिंसावादको गम्भीर चर्चा जारी नै रह्यो । आमाहरू घर-काजमा लाग्नु-भो । कप्तान्नी आमाको ब्रह्मानन्द पाठको समय केही बढ्यो र पूजा-आजा पनि केही लामो हुँदै गयो । गौरीको तपस्या पुनः एक्लो कोठामा सँधैकोजस्तो चली नै रह्यो । हामी केटाकेटीहरू पनि पहिलेकैजस्तो खेल-कुदमा लागिरह्यौं । आँपको बगैंचाको मचानमा सान्नानीसँग उत्तानो परेर लेट्दै कुरा गर्दा सान्नानीले एकचोटि मुनरियाको कुरा चलाएको थिइन्—"दाइ र मुनरिया सँगसँगै

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

भागेर गएका हुन्, कुरा मिलाएर, बुझ्यौ ? गाडीवानले पनि नरेन्द्रदाइलाईं स्टेशनमा पुऱ्याएर, आएपछि भनेको थियो,—"मैले मुनरियालाईं पनि स्टेशनमा देखेकोजस्तो लाग्यो तर उ मलाईं देख्नेबित्तिकै लुकी' ।"

मैले सान्नानीलाईं सोधेँ,—"लुकेर किन भागेको, सान्नानी ?"

सान्नानीले भनिन्,—"मुनरियाको दुल्हा गौना गरेर लैजान आएको थियो ! नभागेको भए त्यसले लगिहाल्थ्यो नी मुनरियालाईं ।"

दिन बित्तै गए । हामी केटाकेटीहरू पनि ठूला हुँदै गयौं । सान्नानीको बिहेको कुरा चल्न थाल्यो । बिस्तार-बिस्तार उनले मेरो संगत छाड्न थालिन् । म पनि ब्रतबन्ध गरेर काशी गई पढ्ने भएँ । मिट्ठु पनि काशी-मै पढ्ने रे । यसरी नयाँ व्यवस्थाको चर्चा चल्दा कहिले-कहिले नरेन्द्र र मुनरियाको कुरा पनि ठूला-बडाहरूमा चल्थ्यो । उनीहरू कहिले नेपाल जान्छन् रे । बनारसमा हाम्रो जीआमा काशीवास गर्न बस्नुभएको थियो, त्यहाँ पनि गएर उनीहरू केही दिन बसेछन् । मुनरियालाई लोग्नेमानिसको लुगा लगाएर लखनऊको एउटा साथी भनेर नरेन्द्रले त्यहाँ राखेछन् । काशीको हाम्रो नोकर्नीले थाहा पाइछ । तर त्यहाँ सबैले मुख थुन्न जाने-का थिए । कसैले मुख फोरेर चर्चा गरेनछन् । गाइँगुइँ मात्र भएछ, त्यत्ति : काठमाण्डुमा पनि त्यही रूप लिएर दुवै पुगेछन् ।

बालक कालको समय बड़ो छोटै बित्छ । हेर्दा-हेर्दै मेरो ब्रतबन्ध भयो । सान्नानोको बिहे भएर ससुराली गइन् । म पनि एक दिन गाउँलाई छाडेर बनारस पढ्न आएँ । मेरालागि गाउँको खुला मैदान, त्यहाँका विभिन्न फुल-पातहरूको सुगन्धी लिएर बग्ने हावा, कोशी र त्यसको फाँट, मेरा गैवार-भैंसवार गोठाला साथीहरू, चिलौनी धारको झिझरी, फुलकाहीको झूला—सबै टाढा भए । बनारसमा आएर म केही दिन टुहुरो-जस्तो भएँ, तर बिस्तार-बिस्तार पढाई र बनारसका नयाँ साथीहरूको सहवासले गाउँलाई बिर्सिंदै गएँ ।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

बनारस आएको दुइ वर्ष पछि, म म्याट्रिकमा हुँदो हुँ, एक दिन जाडोको सन्ध्यामा चौकबाट टहल्दै घर फर्किदा म ठठेरी बजारको फुपुको घरमा पर्सें। बुढी फुपु बिरामो भई धेरै दिनदेखि कुँजिएर काशीगति प्राप्त गर्न पर्खेर बसेको थिइन्। उनका छोरा-भतिजाहरू बनारसमै जन्मेर हुर्केका थिए र उनीहरू बनारसको रसिक मण्डलीका सदस्य थिए। त्यस घरभित्र पस्दा मैले झुलुक्क मुनरियालाई देखें। छिंडोको धारोमा पानी भरेर कम्मरमा पीतलको ठूलो गाग्रो अड्याएर एक-एक खुडकिलामा बिस्तार-बिस्तार गोडा राख्दै उ उक्लिरहेकी थिई। म पनि त्यही साँगुरो पत्थरे सींढीमा उक्लिरहेको थिएँ पछिल्तिरबाट। मुनरियाले फाटेको धोती लाएकी थिई जसलाई धेरै ठाउँमा सिएर राख्दा पनि ठाउँ-ठाउँमा शरीरको लज्जा निरावरण भएको थियो। शरीर झन् पुष्ट भए छ र स्निग्ध। मैले भनें—"मुनरिया।"

उसले माथि उक्लेर गाग्रोलाई भूइँमा राख्दै बैठकको ढोकानिर मलाई देखेर सानो चित्कार गर्दै भनी—'सानोबाबु, तिमी यहाँ? गाउँमा कस्तो छ? घरमा सबैलाई कस्तो छ?"

मैले देखें मुनरियाका चंचल आँखा झन् चंचल भएका छन् र केही कुंचित भएका चिल्ला पुष्ट, स्निग्ध, रसयुक्त र झन् राता छन्। अनुहारमा पनि झन् एकदम नूतन स्निग्धता थियो र केश पर्याप्त तेल-प्रसाधन पाएर काला नागकाजस्ता चिल्ला पिठ्यूँमा लहरिंदै झरेका थिए। कहाँ गाउँकी एउटी केटी र आज मेरो अगाडि उम्भिएकी नगरकी पूर्णवयःप्राप्त तरुणी। शरीरका अवयवले चिल्लो डोलो बान्की धारण गरेको। उसले फाटेको धोतोको फुर्कोले शरीरको माथिल्लो भाग ढाकेकी थिई तर त्यो फिस्फिसे कपडाले न त लज्जालाई नै ढाक्न सकेको थियो न उसको पूर्ण प्रस्फुटित यौवन-सौन्दर्यलाई नै। अहिले त्यो धोती पनि पानीले भिजेर उसको शरीर भरी ठाउँ-ठाउँमा मुँजा पर्दै टाँस्सिएको थियो। धोतोको फुर्कोले उसले

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

आफ्नो मुख पुछी र मलाई बडो आर्द्र भएर मायाको स्वरमा 'सानो बाबु, मेरो भाई' भनेर बोलाई।

उसको कपालमा धारोबाट छरिएका पानीका साना-साना छिटा टल्किरहेका थिए। गाउँमा छँदा म कहिल्यै पनि उसको नजिक भएको थिइनँ। एक प्रकारले हामी केटाकेटीहरू उसलाई शत्रु-पक्षी मान्थ्यौं! हाम्रो पक्षमा गौरी भाउजु थिइन्। मुनरियाले गाउँमा एकचोटि पनि मलाई बोलाएकी थिइनँ। आज यो बिरानो शहरमा देउता पाएकोजस्तो गरेर, आफ्नै साख्य भाईसँग धेरै दिनमा भेट भएकोजस्तो गरेर, मलाई समातेर भनी—"गाउँको के हालखबर छ? पिताजीलाई कस्तो छ सानो बाबु? आमालाई नी? भन न कक्षान्नी आमालाई, गौरीलाई, सप्पैलाई कस्तो छ? सान्नानोको बिहे भयो? मेरो बाको रोग कस्तो छ? फगुनी कहाँ छे? लेलहा? भटना....? भन न मेरो भाई, भन न....।" गाउँका एक-एक जनालाई पनि नबिर्सिएर मुनरिया सबैको हालखबर मसँग सोध्न थाली। म पनि बिर्सिन लागेको गाउँको स्मृतिले एकछिन फेरि भरिएँ।

भित्र बैठकबाट पुरुष-बोलीको खलबल आइरहेको थियो।

मैले भनें—"मुनरिया, गाउँको केही खबर मलाई थाहा छैन। म पनि यहाँ आएको धेरै भयो। अँ, सान्नानीको बिहे भयो।"

उसले चीसो सास फेरेर भनी,—"मेरो बाको के हाल भयो होला।"

अनि आफना ठूल्ठूला आँखा उचालेर मलाई टुलु-टुलु हेर्न थाली। मलाई लाग्यो,—तो भित्रबाट वाफिंदै रसाउन आँटेका छन्। उसको ओठको व्यंगमय कुटिलता केही खुम्चिएर झन् वक्र भयो, एकदम अस्वाभाविक किसिमले। एउटै अनुहारमा आँखाको द्रवितता र ओठको व्यंगमय बंकिमता। मलाई लाग्यो, आफ्नै जीवनको करुणामय क्षणकाप्रति मुनरिया व्यंग्यमय उपेक्षाले ओठ लेब्र्याइरहेकी छे।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उसले अस्फुट स्वरमा कम्पित ओठले भनी—"कठै, मेरो गाउँ सदाको लागि मबाट टाढा भयो, मेरा सबै टाढा भए। सबै सदाका लागि....!!"

गाउँको चैते हावाको न्यानो झोका मेरो मुखमा परेजस्तो लाग्यो मलाई। स्मृतिले शायद सबैको मनलाई उदास र मायाको लेप लगाइदिन्छ। मैले अन्योलमा परेर स्नेहले सोधें,—"मुनरिया, किन यस्ता कुरा गरिरहेकीछ्यौ तिमी ? नरेन्द्रदाइ कहाँ छन् ?"

उसले भनी,—"उनी पनि मलाई छाडेर गए। मेरो जीवनको आधारनै चुँडिएको छ, सानोबाबु !"

बडो आर्त कण्ठले उसले मलाई भनेकी थिई,—"नरेन्द्र छैनन् मसँग, म एक्ली छु, एकदम एक्ली। यो बिरानो मुलुकमा....निराश्रिता !"

उसका रसाएका आँखाबाट आँसुका दुई थोपा भूइँमा खसे। उसले धोतीको फुर्कोले फेरि मुख पुछी। म अप्ठ्यारो मानेर उभिरहें। उ एकनाससँग चुपचाप तप-तप आँसु खसाल्न थाली। उसको ओठ व्यंगमयतामा पनि बीच-बीचमा काँप्थ्यो, मानो उ केही भन्न खोज्थी तर मुखबाट शब्द झिक्दा आँसुको बोध टुट्ला भन्ने भयले चुप्प उभिएकी थिई।

भित्र बैठकमा रसिक मण्डलीको खलबल चालू नै थियो। कसैले उच्च स्वरमा भनेको मैले सुनें,—"हाम्रो द्रौपदी खोइ....?"

एकै स्वरले सबै हा हा....गरेर हाँसे। बैठकमा रस-रंगको ठूलो ज्वार आयो। कसैले ढोकातिर मुख फर्काएर बोलायो,—"मुनरिया !"

मुनरियाले सचेत भएर फेरि धोतीको फुर्कोले मुख पुछी, अनि मलाई भनी,—"नजानु नी अहिले। त्यो मेरो कोठामा एक छिन बस, है ? तिनीहरूको रमिताको कुरो बनिदिएर म आइहाल्छु।"

पत्थरको जालीले घेरेको सानो चोक पारिको अगाडिपट्टिको कोप्चे कोठालाई देखाइदिएर आफू लुगा तानतुन पार्दै बैठकभित्र पसी। म मुन-

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

रियाको कोठाभित्र आएँ; सानो कोठा, साँगुरो, अँध्यारो; पूर्वपट्टिको आँखी-झ्यालमा फलामका डण्डी लागेका थिए। त्यसैबाट केही मसिनो उज्यालो त्यहाँ छिरेको थियो। कोठाभित्र पुगेपछि मैले यसो हेरें: एउटा मैलो ओछ्यान भूइँमा ओछ्याइएको थियो र नजिकै एउटा बाकस। मलाई ओछ्यानमा बस्न मन लागेन र म आँखीझ्यालमा उभिएर बाहिरको दृश्य हेर्न थालें। अगाडि एउटा सानो खुला ठाउँ थियो; त्यसमा केही फूलका बिरूवाहरू थिए: जूही, चमेली र बेलीका लहराहरू, एउटा पारि-जातको सानो बोट, दारिमका हुर्किन नसकेका दुई तीन ओटा झ्याङ र कागतीको एउटा सुक्न लागेको बिरूवा। त्यस बगैंचा पारी एउटा जौहरी-को चार तले ठूलो घरको पछिल्लो भागको भित्तामा लहरैसँग बनेका एक-नासका झ्यालहरू तलैपिच्छे तह परेर त्यही बगैंचापट्टि खुल्थे। जौहरीको घरको ढोका अर्कोतिर थियो, अर्को सडकपट्टि।

म त्यसै उदास भएँ। मुनरियाका प्रति त्यसै ममता जाग्रत भएर आयो। जो गाउँमा तमाम दैन्यको कारण थिई, कुनै अपराधिनी दानवी जस्ती लाग्थी, त्यही मुनरिया आज म, गाउँको एउटा क्यैनक्यैको किशोर-लाई देखेर कति विह्वल भएकी। उसका गर्विला आँखाको आँसूले त्यसको अरक्षिततालाई मेरो सामुन्ने उदाङ्ग पारिदिएको थियो। बैठकमा उसलाई सम्बोधन गरेका रसिकतामय वाक्यहरू म सुनिरहेको थिएँ,—"केको नखरा, मुनरिया !....सतीको आचरण द्रौपदीले !....नरेन्द्र अब आउँदैनन्, हामीमध्ये अब कसैलाई रोज....हा हा हा हा....।"

मलाई लाग्यो, मुनरिया निस्सहाय भएर कुनै द्रौपदीजस्ती दुर्योधनको सभामा वस्त्रावरणको अपर्याप्तताले लज्जित भएर भूइँमा मुण्टो गाडेर उभिरहेकी होली। कहिले-कहिले सभाको रसिकता र मनोरंजकताको ध्वनीसँग बेमेल उसको स्वर पनि मकहाँ पुग्थ्यो, पुरुषहरूको निर्लज्ज आचरणका प्रति दुतकारेका केही शब्दहरू। के भनिरहेकी थिई, त्यो चाहिं म स्पष्ट सुन्दिनथियो।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF-Delhi

मेरालागि वातावरण क्षुब्ध थियो। झ्यालमुनिको रूखो बगैंचामा एक जोडा सारौ कहाँबाट उड्दै आए र सुकेका पातलाई खस्र्याक-खुस्रुक गरेर एकछिन केही खोजेको जस्तो गर्न लागे, फेरि उडेर भूइँ नजिकैको एउटा हाँगामा गएर बसे। म उभिएको झ्यालको ठीक्क सामुन्नेको जौहरीको घरको झ्यालमा एउटा प्रौढ पुरुष, जसको लामो कपाल स्वास्नीमानिसको जस्तो लामो गर्दनमाथि झुलिरहेको थियो, आएर उभियो। उमेर छिपिइ-सकेको पचास वर्षको पुरुष हुँदो हो त्यो। मलाई लाग्यो, त्यही हो जौहरी, त्यो ठूलो घरको मालिक। सारौहरू त्यसै आपसमा कण्ठ-ध्वनिको आदान-प्रदान गर्न थाले, त्यो बगैंचाको एकान्तको आनन्दमा अचानक आफू दुई-लाई मात्र पाएर। मेरो ध्यान जौहरीको झ्यालबाट झरेर तल ती दुई चरा-हरूको प्रणय-क्रीडापट्टि गयो। सूर्यका बाँकी रहेका किरणको पहेंलो आभा जौंहरीको घरमा परिरहेको थियो;—मधुरो पातलो।

फेरि एकचोटि बैठकमा कोलाहल भयो। अनि फेरि मुनरियाको मसिनो स्वर सुनियो।

कठै! मुनरिया, जीवनको कुन द्युतमा हारिएकी तिमी कुन युधिष्टिर-बाट! नरेन्द्र कहाँ छन्? किन कोही गाण्डीव उठाउँदैन तिम्रो सम्मानको रक्षाकालागि? गाउँमा नरेन्द्रको प्रतापको अगाडि त कोहो टिक्न सक्तै-नथे। तिनको आधार किन लोप भयो अहिले?

एक छिनमा मुनरिया पुरुषहरूलाई बैठकमा कोलाहल मचाउन छाडेर धोतीको फुर्कोले मुख पुछ्दै कोठाभित्र आई। मैले देखें, उसका आँखा दीप्त भएर बलिरहेका छन् र उसको छाती वेगपूर्वक लिइरहेको स्वासले गर्दा उठ्ने-बस्ने गरिरहेको छ। मैले उसको उग्ररूप देखेर झ्यालमा उभिएको उभियै उसपट्टि मुण्टो फर्काएँ र उभ्भी मात्र रहें।

एक छिनपछि मेले नै भनें,—"मुनरिया, तिम्रो यो दशा देखेर माया लाग्छ मलाई।"

उ केही बोलिन। मैले फेरि सोधें,—"नरेन्द्र कहाँ छन्? किन उनी तिम्रो रक्षा गर्दैनन्?"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

त्यस बेला मैले बिर्सें कि मेरी प्यारी गौरीकी सौता मेरो सामुन्ने उभिभए॰.. छ। मलाई केवल एउटा कुराको मात्र ध्यान थियो—नरेन्द्रले आफ्नो प्रियाको रक्षा गर्नु पर्ने। मुनरियालाई कुनै प्रकारको पनि अस-म्मानबाट बचाउन उनले आफ्नो पुरुषत्वको खड्ग अहिले पनि नाङ्गो पारेर उचालिराख्नु पर्ने।

बालकको निर्दोषतामा मैले सेतो र कालो भनेर जुन दुई पक्षमा मानिसको वर्गीकरण गरेको थिएँ, त्यसको पार्थक्य-रेखा मेरो आँखाको अगाडि नै, मैले देख्दादेख्दै, धमिलिन थाल्यो। मुनरिया त्यस्ती काली त रहिनछ। के साँच्चै मानिसलाई नजिकैबाट हेरे त्यो त्यस्तो कालो प्राणी हुंदैन जस्तो टाढावाट हामी उसलाई भन्ठान्छौं? के मानिसलाई चिन्नु नै त्यसलाई क्षमा पनि गर्नु हो? मलाई त्यस दिन मुनरियालाई देखेर लाग्यो —यस्तो निर्दो नारीलाई केको दोष दिने?

त्यसपछि म उसकहाँ प्रायः जान थालें। बैठकतिर त कहिल्यै पनि गोडा हाल्दिनथें, सोझै उसको सानो अँध्यारो कोठामा जान्थें। बिस्तार-बिस्तारै नजानिदो गरेर स्नेहको सम्बन्धमा हामी बाँधिन थाल्यौं। उ मेरालागि पर्खिन थाली र म पनि स्कूलबाट छुट्टिनेबित्तिकै उसकहाँ एक छिनकालागि भए पनि पुग्न थालें।

उसले मलाई एक दिन भनी,—"सानोबाबु, तिमी आउने गरेकोले मलाई बडो भरोसा हुन्छ। यो बिरानो ठाउँमा गाउँको एउटा चिनेको प्यारो मानिस तिमी मात्र त छौ नी।"

अनि एक दिन फेरि कुरैकुरामा उसले मलाई उत्तर दिंदै भनी,— "नरेन्द्रले छाडे भनेर म उनलाई दोष दिन सक्तिनँ। जब डाक्टरले उन-लाई थाइसिस् भएको छ भने अनि मैले नै उनलाई आग्रह गरें, हाम्रो अव्यवस्थित जीवन अब सम्भव छैन। उनले गाउँ जानैपर्छ भन्ने मेरो नै ढीपी थियो। उनी त भन्थें,—'त्यहाँ म अब कसरी जाउँ?' उनले केही गरे पनि मानेनन् र भने—'म पुरुषकालागि गाउँ फर्किनु त्यति गाह्रो पर्नेछैन तर तिम्रोलागि त फर्किने बाटो नै सदाकालागि थुनिएको छ।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

त्यसैकारण म तिमीलाई एक्लो छाडेर जान सक्तिनँ ।' मैले भनें, त्यसै स्वास्नीमान्छेको ढीपीमा,—'म पनि तिमीसँग जान्छु ।' नरेन्द्रले त्यसको उत्तरमा एकचोटि मलाई आँखा उठाएर हेरे, बडो विवशताको दृष्टिले र खोक्न थाले । उनको रुमाल रगतले भिज्यो । मैले उनलाई सहारा दिएर ओछ्यानसम्म पुऱ्याएँ । उनी भित्तातिर फर्कैर सुते । तर सानोबाबु, कति दिनसम्म त्यस्तो जीवन हाम्रालागि सम्भव थियो र ? उनी झन्-झन् कमजोर हुँदै गए । हाम्रो पैसा सिद्धियो । औषधिकालागि पनि केही उपाय रहेन । अनि उनले भने,—'ल काशी जाउँ ।'—त्यसरी हामी काशी आयौं । उनका इष्टमित्र यिनै हुन् । यही कोठामा हामीले आश्रय पायौं । यहाँ आएर नरेन्द्रको दृढता केही शिथिल भयो । जब म उनलाई भन्थें,—'नरेन्द्र, अब तिमी गाउँ जाऊ, शायद त्यहाँको हावा-पानीले तिमीलाई केही फायदा होला !' उनी केही प्रतिवाद गर्दैनथे । एक दिन अचानक बिहान उठ्नेबित्तिकै उनले भने,—"मुनरिया, म गाउँ जान्छु ।"

मुनरिया मलाई आफ्नो साख्य बनाएर दिन-प्रतिदिन मसँग एकान्तमा उघ्रिँदै गई; घाउको पाप्रो कोटट्याएको जस्तै पहिलेका कुराहरू सम्झिँदै मलाई भन्न थाली—मुटुमा अड्न नसकेर पोखिएका कुराहरू, सम्झनाका राशिबाट झरेका आफ्ना व्यक्तिगत गोपनीय अनुभवहरूका कुराहरू ।

निश्चय नै गाउँभरीमा मुनरियालाई असल भन्ने कोही थिएन । पोइल जाने नारीलाई कसले असल भन्थ्यो र ? झन् त्यसमा पनि एउटा राम्रो गृहस्थीलाई नष्ट-भ्रष्ट पार्ने नारीकालागि राक्षसीको संज्ञाबाहेक अरू के हुन सक्थ्यो र ? तर जब उसले व्यग्र भएर मलाई सोधी,—"मेरो के दोष ?" मैले जति खोजे पनि त्यस बिकलताको स्थितिमा मुनरियालाई दोषी ठहऱ्याउन सकिनँ । म नबोलेर उसको आँखाको तीव्रताको मुनि उम्भिरहे ।

उसले भन्न थाली,—"म गाउँको एउटा अकिंचन परिवारकी नारी, जुन परिवारमा एउटा चिरकालका रोगी पिता मात्र थिए । सानी केटी नै छँदा, जसको राम्रो सम्झना पनि मलाई छैन, मेरो चुमौन भएको थियो । तर त्यतिका वर्षसम्म पनि मेरो द्विरागमन भएको थिएन । त्यस

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

दरिद्र वातावरणमा हुर्किंदै गएको मेरो शरीरमा यौवन पनि आयो जसको मलाई आभासम्म थिएन। तपाईंहरूकै त दासी भएर दुई छाक खान पाउँथे र रोगी बाबुको मुखमा पनि माड लाउन पाउँथे, सानो बाबु। नरेन्द्रको प्रेम-आग्रहलाई मेले टारिनँ, त्यही मेरो दोष हो। तर कसले सक्थ्यो त्यसलाई टार्न मेरो स्थितिमा ? जमिन्दार कुमारको एकनासको प्रणय हठले गरीब दासीमाथि सम्पूर्णरूपले विजय प्राप्त गर्न सक्थ्यो भने आश्चर्य के ? म आफूभन्दा बलिई हुन सकिनँ भनेर तिमी मलाई दोष किन दिन्छौ ?"

भन्दाभन्दै मुनरियाका आँखा कतै टाढा पुग्थे। उसका काला आँखा कुनै अथाह सागरमाथि टलपल गर्ने ना उजस्तै देखा पर्थे। म उसको सामुन्ने छु भन्ने पनि बिर्सिएझैं गरेर आफैंलाई सम्बोधन गर्दै मधुरो साउतीको स्वरमा उ भन्थी,—"जेठको गर्मीमा सबैतिरको घाँस-पात सुकेर सिद्धि-सकेका थिए। हामी गाउँका केटीहरू कोशीको किनारमा घाँस काट्न पुग्थ्यौं गाउँबाट टाढा। त्यहीं एक दिन नरेन्द्रले मलाई हेरेर भने,—'के गरेको तिमीहरूले यहाँ ?'

"अरू केटीहरूले धोतीको आँचलले शिर ढाकेर त्यसको फुर्कोलाई दाँतले टोक्दै उनोपट्टि पिठ्यू फर्काएर उम्भिदै भने,—'धत् !' मेले मात्र जिस्किएर भनें,—'बाबु, तिम्रा आँखा कहां गए? हामीले घांस कोटेको देख्दैनौं ?'

"एक त म गाउँभरीमा आफ्ना दौंतरीहरूमध्ये मुखाले कहिएकी थिएँ : त्यस दिनको नरेन्द्रको हेराइले मलाई झन् सुन्याइदिएको थियो। नरेन्द्रले हाँसेर एकछिन मलाई हेरे, र अनि एकातिर लागे उनी। मेरा साथीहरू फेरि बसेर खुर्पीले घाँस ताछ्दै छिटीमा भर्न थाले। एउटीले भनी,—'हेर न नरेन्द्र बाबुको चाला। हामीसँग जिस्किन आएका।' अर्कीले भनी,—'मुनरियाको चाला नी ? लाजै नभएकी........!"

विमूढ भएर मैले मुनरियाको कुरा सुनिरहें। किन यसरी उ पुराना कुरा सम्झिदै छे ? कस्ता निरर्थक सम्झाइ पनि। मेरो विमूढतालाई शायद

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उसले लक्ष्य गरी, भन्दाभन्दै थामिएर उसले मलाई नै सोधी,—"किन म तिम्राअगाडि यसरी आफ्नो मुटुलाई उघारिरहेको छु ...? तिमी बुझ्दैनौ....तिमी यो पनि बुझ्दैनौ सानो बाबु, कसरी शुरू-शुरूमा मैले आफ्तो ग्रामीण उपहास प्रियतामा उनको मप्रतिको ब्यवहारलाई रमाइलो मानेर झन् प्रोत्साहन दिन थालें। लाग्थ्यो, नरेन्द्र पनि क्षणिक खेलाँचीको कौतुक गरिरहेका छन्। म पनि त्यस्तै कौतुकको निर्दोषतामा आफूलाई उनका अगाडि पारिरहन्थें। यदि कुनै दिन उनलाई देख्न पाइनँ भने त्यसै खल्लो लाग्थ्यो, रमाइलो कुरा गर्न नपाएर भएको खल्लोपन। तर फेरि भोलिपल्टै हामी एक अर्काको नजिकै भैहाल्थ्यौं, कौतुक एक-दुई मीठा व्यंग पनि गरिहाल्थ्यौं र तिमीहरूको घरको दासी भएर उनबाट पन्छिन पनि कसरी सकिन्थ्यो र? घरका साना-ठूला काम गर्दागर्दै कैय्यौं पटक उनका सामुन्ने म परिहाल्थें। उनी पनि म नजिक नै ओहोरो-दोहोर गरिरहन्थे। एक दिन जब उनले मेरो काँधलाई दुवै हातले समातेर कठोर दृष्टिले मलाई हेरिरहे, मलाई झल्याँस्स लाग्यो—कौतुक त यो होइन! मनोरञ्जन मात्र अब यो रहेन।

"अनि मैले भने,— अबेर भयो कोठा लिप्न देऊ।

"मेरा गोबर लागेका हात उनको कठोर पकडाइमा परेको मेरो काँध-मुनि शिथिल हुँदै गए। मैले आफ्नो जोउलाई हल्लाएर फुत्काउँदै व्यग्र भएर भनें,—'जाऊ, कसैले देख्लान्।'

'के त्यस दिनको मेरो आनन्दको मग्नतालाई तिमी बुझ्न सकौला र? गाउँकी दासी स्वर्गकी परीमा अवतीर्ण हुँदा उसले अनुभव गरेको आनन्दलाई कसरी बुझौला र तिमी? मेरा ग्रामीण कौतुकमय आनन्द र तीव्र पीडाको भोग प्रारम्भ भयो त्यस दिनदेखि।"

जहिले पनि यस्तै-यस्ता कुरा गरेर मुनरिया मलाई उसको आफ्नो बितेको जीवनका साना-साना घटनाहरू वर्णन गर्दै भन्थी—"तिमी बुझ्दैनौ।" मलाई उसले बुझाउनुपर्ने आवश्यकता नै के थियो र? किन घरिघरि मलाई आफ्नो गाथा सुनाउँदै लज्जाकालागि ढाकेका दृश्यका

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रदेशहरूलाई एक-एक गरेर उघार्दै भन्थी,—चिसो स्वास फ्याँकेर,—"तिमी बुझ्दैनौ।" तर मैले किन बुझ्नु नै पर्‍यो र ?

मुनरिया ! तिम्रो खाँचोलाई शायद म बुझ्दिनँ, यो पनि बुझ्दिनँ कि किन तिमीले मलाई मानो न्यायाधीशको आसनमा राखेर तिमीलाई आफ्नो पक्षको कुरा सुनाउने कर परिरहेछ; तर जब तिमी घरिघरि मलाईं—'हो कि होइन, भन' भने झैं गरेर सोध्थ्यौ—'मेरो के दोष यसमा सानो-बाबु ?' म तिमीलाई दोषी भन्न चाहन्नथें। तिमीलाई मैले पहिले जुन कालो वर्गमा राखेको थिएँ त्यहाँ तिम्रा अप्रासंगिक जोवन घटनाका वर्णनले प्रकाशको किरण थप्दै गएर उज्यालो पारेको छ। तिम्रो कक्ष अब कालो त रहेन। त्यसो हुनाले दोषी कसरी भन्ने तिमीलाई ?

—तर एक दिन मैले उसलाई सोधि नै हालें। मेरो पनि एकदम अप्रासंगिक प्रश्न थियो—उसको जीवनमा घटेका साना-साना कुराहरूको वर्णनजस्तो। मैले सोधें,—"मुनरिया, तिमीले गौरीको कहिल्यै पनि विचार गरिनौ ?"

मानो मुनरिया यही प्रश्नकालागि तैयार परेर बसेकी थिई, उसले तुरुन्त भनी,—"आजकल गर्छु। तर पहिले गाउँमा कहिल्यै पनि उनको विचार मेरो मनमा आएन, एकदमै आएन।"

यस्तो स्पष्ट स्वीकृतिका सामुन्ने मलाई लाग्यो, गौरीको कुरा मैले अरू अगाडि चलाउने खण्ड रहेन। म चुप्प लागेर बसिरहें। उसैले फेरि भनी,—"अचेल गौरीलाई बराबर सम्झिरहन्छु। र मलाई लाग्छ; अन्त्यमा फर्केर नरेन्द्र उनैकहाँ त पुग्छन् नी !—सके पुगि पनि सके क्यार !"

यति भनेर मुनरिया चुप्प लागी। एउटा चिसो सुस्केरा हालेर उसले एक छिनपछि भनी,—"गाउँ मेरालागि सदाको निमित्त टाढा भयो। अब म मर्न भनेर पनि त्यहाँ जान सक्तिनँ। मेरा बूढा बिरामी बाबु बाँचेकै छन् कि छैनन् त्यो पनि थाहा पाउन सक्तिनँ। मेरा संगी-संगातीहरू कहाँ होलान् ? नरेन्द्र पनि अत टाढा भए....। अन्त्यमा बाटो बिराएको बटुवाले बाटो पाएको जस्तो नरेन्द्र निर्धक्कसँग आफ्नो घरमा पसे होलान्। गौरीले

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

जोगाएर राखेको गृहस्थीको सानो न्यानो थलोमा पुगे होलान् । मेरो त कतै छैन फर्केर जाने ठाउँ, कोही छैन मलाई पर्खेर बस्ने........।"

मुनरियाका आँखा डब्डबाए । म अप्ठ्यारो मान्दै आँखीझ्यालमा आएर उभिभएँ र कुइँनो टेकाएर हत्केलामा चिउँडो राखी बाहिरको दृश्य हेर्न थालें । जौहरी पनि आफ्नो झ्यालमा बसेर यतापट्टि हेरिरहेको थियो। मुनरियाले केही संयत भएर भनी,—"झ्यालमुनिको सानो बगैंचाले मलाई गाउँको सम्झना गराउँछ—यो ढुंगैढुंगाको बिरानो शहरमा ।"

झ्यालैबाट, उम्भी-उम्भी मैले सोधें,—"त के पहिले एकचोटि पनि गौरीको ध्यान आएन तिमीलाई ?"

मुनरियाले आँसु पुछेर भनी,—"आएन बाबु, आएन । आओस् पनि किन ? तिनताका म केवल दुई स्थितिमा रहन्थें । सबै कुरा बिर्सेर या त नरेन्द्रसँग एकान्त खोज्दै झ्याम्म परेको अँध्यारो बगैंचा, गाउँबाट टाढा नदीको एक्लो तीर अथवा कुनै त्यस्तै निर्जन स्थलमा बिहार गरी हिंड्थें वा घर-काजमा लाग्नुपर्दा ती सुखका घडीहरूको सम्झनामा डुबेर अथवा भोलोको रमाइलो गर्दै हिंडडुल गरेको कल्पनामा रँगमगिएर काम गरि-रहन्थें । प्रेमको रूप कुन्नि कस्तो देखा पर्छ अरूहरूलाई, मेरालागि भने त्यो अत्यन्त कठोर, हठी, निष्ठुर, दुर्दमनीय, स्वार्थी, असामाजिक भएर आयो—एउटा अन्धवेग ! कोशीमा आएको बाढोजस्तो प्रवाहको कालो मुस्लो वेग ! के कोशोको बाढीको गर्जनमय प्रलयंकारी दृश्यको सम्झना छैन तिमीलाई, मेरो सानो बाबु ? त्यसको प्रवाहमा निर्दयतापूर्ण किसिमबाट बगाइएका विवश काठका मूडाहरू ! त्यस्तै त थिएँ नी म... ....।"

एक छिन थामिएर स्वरलाई अत्यन्त मधुरो पारेर उसले भनी, मानो मलाई होइन, आफैंलाई भनिरहेकी छे,—"कसैले भन्न सक्तैन,—यो लाञ्छना मलाई कसैले लगाउन सक्तैन कि प्रेम गर्न जानिन मुनरियाले, गाउँकी दासी भएकीले । आफ्नो भनेर केही नराखेर मैले सम्पूर्णरूपले आफूलाई त्यस अन्धवेगमा हुऱ्याइदिएँ, व्यवहारिक बुद्धिको तर्कमा नफँसेर कि त्यस वेगले मलाई कहाँ पुऱ्याउने हो । हिसाब लगाउन बसिनँ, नफा-

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

नोक्सान के हुने हो भनेर गमिनँ। बनियाँ भएको भए शायद प्रेममा पर्ने नै थिइनँ।"

म यो भन्दिनँ कि मुनरियाका सबै कुरालाई म राम्ररी बुझिरहेको थिएँ। लाग्थ्यो, मैले नभ्याउने पानीमा उ मलाई बिस्तारै-बिस्तारै लग्दैछे। आफ्नो अनुभवको गहिरो जलभित्र मलाई डोऱ्याउँदै लगिरहेकी थिई। एउटा कुरामात्र मलाई स्पष्ट हुँदैथियो—'मुनरिया खराब आइमाई होइन।'

उ भन्दै गई,—"केही नसोचेर म प्रेमको अज्ञात बाटोमा हिँडिदिएँ। बाबुलाई के होला भनेर सोचिनँ। सोचिनँ मेरो चुमौन भएको पतिको बारेमा! सोचिनँ, आफ्नो लोक-लाजको विषयमा; आफ्नै पछि के होला भन्ने कुरा सोचिनँ। र तिमी सोध्छौ मैले गौरीलाई सोचिनँ रे……। आधा-आधा गरेर प्रेम गरिनँ, व्यवहारिक जोवनको नाफापट्टि दृष्टि राख्दै, संयत भएर, हो, मैले प्रेम गरिनँ। हाम्रो प्रेम नै अप्ठ्यारो किसिमको थियो, समाजको मर्यादाभन्दा बाहिरको। यदि समाजका मर्यादाहरूको रक्षा गर्नेपट्टि म लागेकी भए मेरो प्रेम हुने नै थिएन। लुकेर गरेको जमिन्दार-कुमार र दासीको यौन-व्यभिचार हुने थियो त्यो। कति जमिन्दार परिवारमा कति दासीहरूले आफूलाई त्यही सानो अनुभवमा मात्र सीमित राखेर प्रेमबाट बाँझो पारिराखेका छन्। कति जमिन्दार-कुमारहरूले दासीसँगको सम्बन्धलाई समाजको मर्यादाकालगि प्रेमको आसनमाथि स्थापित राख्न सके, र एक वा अनेक गौरीहरूका ख्याल गरे र?"

मुनरिया यो के भनिरहेकी छे? मलाई जीवनको कुन नयाँ पत्र उघारेर देखाइरहेकी छे? बाहिर देखिएको समाजको पछिल्तिर निवास गरिरहने मानव-हृदयको दृष्टि-अगाचर मर्ममय दृश्य!

"कठै!" भनेर मुनरिया हठात् थामिई। मैले पनि केही बोलिनँ। चुप्प लागेर उभिरहें, एकटकले उसको अनुहारलाई हेरि मात्र रहें। कोठाको वातावरण एकदम शान्त थियो। बैठक पनि खालि थियो क्यार, त्यहाँबाट कुनै शब्द आइरहेको थिएन। तल टाढाबाट फेरिवालले कुन्नि के बेचेको, लेग्रो तनाइको आवाज मध्यम ध्वनिमा आइरहेको थियो। आँखिझ्यालमुनिको बगैंचामा केही चराहरू चिरिबिरी गरिरहेका थिए।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

ऐक छिनपछि मैले सोधें,—"के भो, मुनरिया, किन 'कठै' भनेको ?"

उसले कुराको सिलसिला कायम राख्दै भनो,—"तिमी पनि आफ्नो निर्दोषतामा मसँग गौरीको पक्ष लिएर सोध्छौ, गौरीलाई मैले किन सोचिनँ ? तिमीजस्तै सारा समाजले उसको पक्ष लिएको छ। सबै भन्छन्, —'हाई गौरी, हाई गौरी।' के कसैले मलाई पनि सम्झेको छ ? के कसैले मेराप्रति पनि करुणाको आँसु झिक्ला आफ्नो आँखामा र भन्ला,—'हाई मुनरिया ..!' गौरीको कुन वस्तु मबाट खोसियो र ?—प्रेम ? नरेन्द्रको ? त्यो त उसले कहिल्यै पनि पाइन। मैले पाएको नरेन्द्रको प्रेम त मेरो सत्व हो मेरो निजको सम्पत्ति, स्त्री-धन। गौरीको चोरेको होइन मैले; यो किन बुझ्दैनौ तिमी, सानोबाबु, मेरो नानी ? गौरी त कति भाग्यमानी, साराका-साराको सहानुभूति, समवेदना कुनै महिमा-मण्डित महिषीजस्तो उनको चरणमा न्योछावर भैरह्यो। उनी देवी भएर बसिन् समाजको उच्च स्थान-मा—फोसामा पाएको अपुतालीजस्तो। मैले भने जंगलको हरिणीजस्ती व्याधाको वाणबाट जोगिंदै अँध्यारो-अँध्यारोमा लुकी-लुकी हिंड्नुपर्ने। नरेन्द्र र मेरो प्रेमले उनलाई मानवीबाट देवी बनायो, मलाई चाहिं मानवी-बाट पशु। प्रेमका कुरा तिमीबुझ्दैनौं, बाबु। तिमी साना छौ। मेरो मर्मले तिमीलाई छुँदैन। फेरि...."

मुनरिया फेरि चुप्प लागी। साँझ पर्न थालेको थियो। जौहरीको घरको अटालीमा मात्र सूर्यको किरण परिरहेको थियो। मुनरियाको कोठाभित्र सन्ध्याको अन्धकार पसिसकेको थियो। मलाई त्यहांको गुम्सि-एको अँध्यारोले उकुस-मुकुस पार्‍यो। मैले भनें,—"अब म जान्छु। अबेर भयो।"

मुनरियाले भनी —"नरेन्द्रको के हाल छ; सोधिपठाउ न गाउँमा चिट्ठी लेखेर। हुन्छ ?"

"हुन्छ"—भनेर म छिटै कोठाबाट बाहिर निस्कें। बाहिर सडकमा आएर मुटुभरी सास फेरें। जोउ हलुका भएकोजस्तो लाग्यो। मुनरिया-को त्यस अँध्यारो कोठामा हावा नै नभएजस्तो थियो। अनि मुनरियाको हृदयको अँध्यारो अनुभव पनि त्यस्तै गुम्सिएको, निसास्सिने खालको।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

घरमा आएर धेरै बेरसम्म मलाई उसैको सम्झना भइरह्यो । सोचिरहें, —'उसको मनमा कति कुरा पाकिरहेका रहेछन् ।' फेरि उसले मलाई नेहोरा गरेर भनेको सम्झें,—'नरेन्द्रको के हाल छ, सोधिपठाउ न चिट्ठी लेखर ! हुन्छ ?' के प्रेम त्यसैलाई भन्दा भन्छन् कि त्यस्तो अनाथाको स्थितिमा पनि उ सदाकालागि त्यागेर जाने व्यक्तिका निम्ति व्यग्र भएर चिन्ता गरिरहन्छे—के अवस्था होला उनको भनेर ।

चिट्ठी लेख्ने कुरा सम्झिएर म ओछ्यानबाट उठें र टेबुलमा बत्ती बालेर लेख्न थालें,—' प्यारी भाउजू गौरी, नरेन्द्रदाइको के हाल छ ?.... तपाईंलाई कस्तो छ....? यहाँ मलाई संचै छ....'

सधैंकोजस्तो भोलिपल्ट मुनरियाकहाँ जाँदा उसले मलाई पुग्ने बित्तिकै सोधो,—'"गाउँमा चिट्ठी लेख्यौ नरेन्द्रको समाचार सोधेर....?"

मैले भनें,—"लेखें ।"

फेरि एक छिनपछि सोधें,—"तिमीलाई नरेन्द्रले छाडेर गए, अब उनी तिमीकहाँ कहिल्यै पनि आउँदैनन् । फेरि तिमोलाई उनको त्यस्तो के चिन्ता ?"

उसले भनी—बडो समवाणोमा,—"उनैले त मलाई आफ्नो प्रेमको आराध्या बनाएर नारीत्वको मर्मसँग मेरो साक्षात्कार गराए । उनलाई म कहिल्यै पनि बिर्सन सक्तिनँ । प्रेममा कृतज्ञताको भावना सम्भव छ भने म जीवन रहुन्जेल उनका प्रति कृतज्ञ रहनेछु....। मैले पनि उनलाई आफ्नो प्रेम दिएर उनको सुक्न लागेको पुरुषत्वलाई हरियो पारेकी थिएँ । त्यसले आफ्नो स्वाभाविक माटोमा हुर्किन पाएको थिएन । गौरीको प्रतिकूल हावा-पानीमा सुकिसकेको थियो । ममा रोपिन पुग्दा त्यो आफ्नो अनुकूल मल-जल पाएर प्रस्फुटित हुन पुग्यो । नरेन्द्र दासीसँग आफ्नो यौन-पिपासा शान्त गरेर पुग्ने एउटा व्यभिचारी युवक कदापि थिएनन् । ती चाहन्थे प्रेम, र मृत्यु-लोकमा म मात्र तिनलाई दिन सक्थें त्यो । समाजले खटाएको प्रेम उनलाई ग्राह्य भएन ।"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

"एक दिनको कुरा,"—स्मृतिको कुन क्षणमा पुगेर फेरि मुनरिया भन्न थाली,—"एक दिनको कुरा....!'

मुनरिया बीच-बीचमा यस्तै गर्थी। पहिलेका कुरा सम्झेर टोलाउन थाल्थी र ती सम्झेका कुराहरू आफैंलाई सुनाएको जस्तो गरी भन्न थाल्थी, एकोहोरो भएर।

'—एक दिनको कुरा,....हामी काठमाण्डूमा थियौं। पचलीस्थानको घाटमा बसेर हामी कुरा गरिरहेका थियौं। मेरो खुट्टाले घाटको तल पानीलाई खेलाइरहेको थियो। काठमाण्डूमा निर्धक्क भएर स्त्री-पुरुको स्वाभाविक सम्बन्धमा रमाइलो गर्दै हामी दिन बिताइरहेका थियौं, इन्द्रेणीका जस्ता रँगिएका दिन। उनले मेरो दाहिने हातलाई आफ्ना दुवै हातमा लिएर भने,—'कस्तो रमाइलो छ। जीवनमा कति सुख छ। प्रत्येक स्वासमा आनन्दको स्पन्दन छ।'

"उनले मेरो हातलाई यसरी जतनसँग समातेका थिए मानो मेरो हात नै एउटा प्राणवान वस्तु थियो। उनले मलाई जहिले पनि छुंदा त्यसै गर्थ। मानो मेरो शरीरको प्रत्येक अंग अलग-अलग जीवित प्राणी हो र मानो ती सबैलाई प्रेमको आफ्नो-आफ्नो खाँचो छ। उनको स्पर्शमा सबैकालागि प्रेमदान रहन्थ्यो। म पनि आनन्द विभोर थिएँ। उनले भनेका शब्द संगीतजस्तो लट्ठ पार्दै मेरो हृदयको अन्तरसम्म पुग्थे।

"साँच्चिनै बडो रमाइलो घडी थियो त्यो। पश्चिममा पद्मावती पहाडको चुचुरो पारी सूर्य अस्ताइसकेका थिए, डाँडोको एउटा ठिङ्गो रुखलाई प्रभा मंडलमा पारेर। कहिं-कहिं आकाशका बादलमा नजानिदो रङ चढ्न थालेको थियो। पूर्वपट्टिको फलामे पूलमा मोटर-बग्गीहरू हिंडेको हलुका ध्वनि पनि सुनिन्थ्यो तर हामी बसेको ठाउँ निर्जन थियो। बागमतीको जलको कलकल ध्वनिले त्यसै वातावरणलाई संगीतमय बनाइराखेको थियो। मेरो गोडैनिर नदीको भूइँमा बालुवाका कण पानीमा सर्दै बगिरहेका थिए, चुपचाप अर्कै जगतका प्राणीहरू कार्यरत भए झैं। जगतको सारा दृश्य, सारा वातावरण आत्मीयताले ओतप्रोत थियो।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

"काठमाण्डूमा हामीले चिनेको कोही थिएन। त्यसो हुनाले निर्धक्क थियौं। लुकामारीको जीवन गाउँमै त्यागेर हामी आएका थियौं। तर त्यस दिन एउटा बूढो मानिस सन्ध्या गर्न हामी भएनिर घाटमा आए। उनले धेरै बेरसम्म हामीलाई हेरे र चिनेको जस्तो गरी अगाडि सर्दै आएर भने, —'को, नरेन्द्र बाबु ?'

'नरेन्द्र झल्यास्स भए। उनले मेरो हात छाड्दै उठेर भने,—'मैले चिनिनँ तपाईंलाई।'

'तिमी पनि त नचिनिने भए छौ। कस्तो चिल्लो पुष्ट अनुहार भएछ तिम्रो, उमेर पनि नचढेको जस्तो। के खबर छ फुपूको ? तिमी मेरी फुपूका छोरा हौ, नरेन्द्र बाबु।'

"नरेन्द्रले भने,—"सबैलाई घरमा आराम छ। मैले तपाईंलाई चिन्नै सकिनँ, क्षमा गर्नु होला ....।'

"उनले मतिर हेरेर आँखाले नै सोधे। नरेन्द्रले उत्तर दिए—'मेरी पत्नी।"

"अनि मलाई भने, केही ठट्टामा,—'त्यसो भए तिमीले मलाई ढोग्नुपर्छ।"—मैले अप्ठ्यारो मान्दै ढोगें।

"अनि नयाँ मानिसले नरेन्द्रलाई भने,—'फेरि बिहे गरेछौ।'

"नरेन्द्रले भने, – 'अँ....।'

'तिनै व्यक्तिले फेरिभने,—'हैं नरेन्द्र बाबु, तिमी त एकदम बदलिएछौ। पोसिएको जीउ भए छ। मनग्ये छ क्यारे घरमा। तिमीलाई देखेर खुशी लाग्यो। आफ्ना नाता-गोताहरूको उन्नति र बढ़ती देखेर सन्तोष हुन्छ। कति दिन यहाँ बस्छौ ? आउने गर न मकहाँ। म यहीं भोटेबहालमा बस्छु।'

"उनी गएपछि हलुको मनोरंजनमा नरेन्द्रले मलाई भने,—'मुनु, उनले परोक्षमा तिम्रो ठूली प्रशंसा गरे नी।'

'मैले सोधें—'कसरी ?'

" 'सुनिनौ भनेको ? मलाई घरमा मनग्ये छ रे, हृष्ट-पुष्ट छु रे, चिल्लो····।'

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

"नभन्दै नरेन्द्रको अनुहार दीप्तिले घप्प थियो। उनको अनुहारमा भोकाएको जुन रूप रहन्थ्यो त्यसको ठाउँमा सन्तोषको स्निग्धता थियो। मैले मक्ख परेर उनलाई हेरें। तर भनें,—'तिमीले पनि त परोक्षमा, शायद अज्ञानमा, मलाई एक खुडकिलो माथि उचाल्यौ।'

"उनले सोधे,—'कसरी ?'

" 'समाजको अगाडि पत्नी भनेर मलाई परिचय दिंदै।'

"त्यस्तो रमाइलो घडी थियो हाम्रो, सानोबाबु !

"उनले भने,—'मुनु, तिमी त मेरो सबै कुरा हौ, सर्वस्व। समाजको रचनाभन्दा धेरैमाथि स्थापित भएको छ हाम्रो सम्बन्ध र त्यसैले समाजले दिएका सम्बन्धको संज्ञा हाम्रालागि निरर्थक छ। आदि कालको म प्रथम-पुरुषले उपलब्ध गरेको तिमी प्रथम-नारी; आदि पुरुष र स्त्री हामी, तिमी र म। बुझ्यौ ?'

"त्यस दिन एकचोटि सम्झिएको जस्तो गरेर मलाई लाग्यो, गौरीबाट उनी अपहृत भएका होइनन्। गौरीको केही क्षति भएन। नपाएको धनको अपहरण हुँदैन। र त्यसै दिन मलाई लाग्यो, नरेन्द्रको तर्फबाट कसैले विचार गरिदिएनन्। त्यस दिन घाटमा भेटिएका ती व्यक्तिले एकदम अज्ञानमा नरेन्द्रको जीवनको मर्मलाई बुझेर भनेका थिए,—'तिमीलाई घरमा मनग्ये होला। त्यसैले यति उज्याला छौ, चिल्ला....।' "

मुनरियाको कुरा सुनेर म विस्मयमा परें। नरेन्द्र पनि मैले वर्गीकरण गरेको असल र खराब मानिसको कालो र सेतो कक्षामध्ये कालोमा पर्न आउँदा रहेनछन्। जीवनमा कालो र सेतो भन्ने नै केही रहेनछ। त्यो त दृष्टिदोषको परिणाम मात्र रहेछ।

मुनरिया भन्दै गई,—"नरेन्द्रले भने,—'मुनरिया, सुखमा स्वार्थ छ। दुःखलाई मात्रै सार्वजनिक वस्तु बनाउन सकिएला तर दुःख पनि त एक्लै भोग्नु पर्छ। तर मुनु, दुःख दुःख भएकोले त्यसको एक्लो भोगाइले स्वार्थ-भोगको संज्ञा पाउँदैन। सुखको भोग एकान्तको वस्तु हो; त्यसमा स्वार्थ निहित छ। सुख प्राप्त गर्न सक्छौ भने आँखा चिम्लेर त्यसलाई

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

भोग्ने बाहेक अरू केही बाटो छैन। अरूको दुःखपट्टि आँखा उठायौं भने सुख भोगको सम्भव हुन्छ र ?'

"नरेन्द्रको वाणीमा उछ्वास थियो। मैले सोधेँ,—'प्राण, यो के भनेको तिमीले ? मैले बुझिनँ।"

"उनले, मानो आफ्नै मनबाट कुरा पन्छाउने प्रयत्नमा आफ्नो मुखको अगाडि एकचोटि हात हल्लाएर भन्दै उठे,—'मैले गौरीको कुरा भनेको.... ल, हिंड, रात पऱ्यो, डेरा फर्कौं।"

त्यस रात घरमा आएर धेरैबेरसम्म ननिधाएर मैले नरेन्द्रलाई सम्झिरहें। मेरा आँखाका अगाडि गाउँको पृष्टभूमिमा नरेन्द्रको भोको अनुहार आइरह्यो—रुखो, खाउँ-खाउँ गरिरहेको अनुहार जुन अनुहारले हामी केटाकेटीहरूलाई उनको नजिक हुन दिँदैनथ्यो। ती पनि चिल्ला भए रे, स्निग्ध; अनुहार उनको धप्प बल्यो रे, हृष्ट-पुष्ट, एकदम नचिनिने भए रे ! कस्ता लाग्दाहोलान् तिनी त्यस बखतमा ?

गौरीको पनि सम्झना भयो मलाई। उनको चिटिक्क परेको अनुहार, उनको बालिका शरीर, उनले मलाई व्यग्र भएर म्वाइँ खाएको....। मुनरियाले भनेका कुरा पनि एक-एक गरेर फेरि मनमा उठ्न थाले। जीवनको यत्रो विघ्नको को दोषी ? अनिष्ट भएको त स्पष्ट थियो; सबै कुरा भताभुङ्ग भएको म आफ्नै आँखाआगाडि देखिरहेको थिएँ। कसले गऱ्यो यो काण्ड ? को दोषी ? नरेन्द्र ? मुनरिया ? मेरी प्यारी भाउजू गौरी ? को ? को ?? को ???

यसप्रकार मुनरियाले मलाई निकै स्नेह गर्दै आत्मीयताको सम्बन्धमा कसेर बाँध्दै गई। दिन-प्रति-दिन आफ्नो जीवनको केही न केही कुरा उ मलाई सुनाउँथी।

एक दिन सँधैको जस्तो उसको कोठाको ओछ्यानमा सुती-सुती म उसका कुरा सुनिरहेको थिएँ। त्यसै बखत बैठकमा रसिकताको ज्वार फेरि फुट्यो। त्यहाँको ठट्टा र मनोरंजनको ध्वनि हामीकहाँ आइरहेको थियो। मुनरियाले भनी,—"कस्तो असहनीय वातावरण छ यहाँ ?"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

मैले सोधें,—"कसरी यहाँ टिकेर बसेकी छयौ मुनरिया ?"

उसले भनी,—"कहाँ जाउँ त ?"

फेरि हाँसेर भनी,—"तिमी मलाई राख्छौ, आफूकहाँ ?"

मैले केही बोलिनँ। मुनरियाले कौतुकतालाई बढाउँदै भनी,—"म तिम्रो सबै काम गरिदिन्छु। पहिले पनि त गाउँमा म तिमीहरूकै दासी थिएँ।"

म अप्ठ्यारो मानेर नबोली बसिरहें।

मुनरियाले परिहास त्यागेर भनी,—"धन्दा नमान, सानोबाबु, म तिमीलाई दुक्ख दिन्न........। तर मैले केही उपाय त गर्नै पर्ला।"

बैठकबाट एउटाले बोलायो,—"मुनरिया........!"

मुनरियाको अनुहार हठात् झऱ्यो। घृणाले मुख चाउरी पारेर उसले मुण्टो फर्काई।

बैठकको रसिकतामा उ नभएर निश्चय नै त्यहाँ खल्लो भएको हुँदो हो। फेरि आवाज आयो बैठकबाट,—"प्यारी, किन नसुनेकी........? हाम्रो महफ्फिल शून्य छ तिमी नभएर........।"

सत्रैको कण्ठबाट खित्काको एक लहर निस्क्यो। मुनरियाले भनी,—"बाबु, मैले केही उपाय त गर्नै पर्छ बाँच्नका लागि पनि।"

मैले सोधें,—"के उपाय मुनरिया ?"

मेरो प्रश्नको उत्तर नदिएर उ भन्दै गई,—"मलाई नबिर्सनु, है बाबु, सबैले बिर्से पनि तिमीले नबिर्सनु........।"

फेरि एक छिन् थामिएर बडो गंभीर स्वरमा उसले भनी,—"होइन, तिमीले पनि मलाई बिर्सनु। सबैबाट बिर्सिएपछि म मरे सरह नै हुन्छु। मरेकी जस्तै........।"

मैले व्यग्र भएर भनें,—"आज तिमी यस्तो कुरा किन गरिरहेकी छयौ, मुनरिया ? किन, भन न ?"

मलाई उसको कुरा बडो उदास लाग्यो।

त्यसै बखत मेरो फुपुको भतिजाले दाहिने गालाभित्र पानको डल्लो च्यापी हामी भएको कोठाभित्र मुण्टो मात्रै पसाएर चियाए। उनले पानको

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

बुजोलाई मुखभित्र कुनै प्रकारले अड्याएर ओकलेको स्वरमा भने,—"मुनरिया, केको नखरा गरिरहन्छेस् सँधै। कति नेहोरा गर्नुपर्ने हामीले! हामी पनि नरेन्द्रकै साथी त हौं नी।"

त्यसपछि मलाई अँध्यारोमा चिनेर पानको मुखले गोल किसिमको 'हो....हो....' को स्वर झिक्दै उँधो मुण्टो लाएर हाँसे र भने,—"अह हः, यहाँ त मुनरिया बाल-क्रीडामा लागेकी रहिछन्, काँचो फल टिप्दै।"

उनको यस्तो फोहोर व्यंगको लक्ष्यलाई बुझेर म बिछ्यौनाबाट जुरुक्क उठें र क्रोधको आवेगमा रातो मुख पारेर भनें,—"तपाईंहरू नीच हुनुहुन्छ, पतोत।"

त्यति भनेर हुत्तिदै विस्मयमा स्तब्ध भएर उभिभएको फुपुको भतिजोलाई ढोकाबाट घचाडेर म बाहिर सडकमा आइपुगें। क्रोधले मेरो मुख पोलिरहेको थियो।

त्यसपछि मैले फुपुको घरमा गोडा हालिनँ। केही दिनपछि सुनें, मुनरिया पनि एक दिन त्यस घरलाई छाडेर हिंडी रे।

त्यहाँको कुत्सित वातावरणलाई सम्झेर फुपुको घरमा म फेरि जाँदै गइनँ। तर मुनरियालाई बराबर सम्झिरहें। स्कूलबाट फर्केर आउँदा उसैसँग म आफ्नो सन्ध्याको अवकाश बिताउँथें। अब त्यो छुट्यो। मलाई शून्य हुनलाग्यो र एक्लै कोठामा बसेर म सोच्थें—मुनरिया के गर्दी होली? कसरी दिन बिताउँदी होली? उसले अन्तिम घडीमा मलाई भनेको के हो, 'केही उपाय त गर्नु पर्ला'। उसले मलाई 'बिर्सिदिनु है, बाबु' भनेर अनौठो कुरा गरेकी थिई। त्यसको अर्थ लाउन नपाउँदै मेरो सम्बन्ध टुट्यो उसँग।

तर मेरो पढ्ने-लेख्ने काम थियो, परीक्षाका लागि तयारी गर्नु थियो। किताबमा मन लगाउन थालें। त्यस्तैमा एक दिन गौरी भाउजूको चिट्ठी आयो। उनले लेखेकी थिइन्,—"मेरो प्यारो सानोबाबु, तिम्रो चिट्ठी पाएँ...."

अनि मैले सम्झें, मुनरियाको आग्रहमा नरेन्द्रको सम्वाद सोध्दै मैले गौरोलाई केही दिन अगि एउटा चिट्ठी पठाएको थिएँ। त्यसैको उत्तर थियो गौरीको चिट्ठो। उनको लेखाइ बडो माझिएको स्पष्ट र सुन्दर थियो।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

जस्तो उनी आफू सिनित्त परेकी थिइन्, त्यस्तै उनको लेखाइ पनि सिनित्त परेको। उनको चिट्ठी लामो थियो, गाउँको सब हाल-खबर लेखेर पठाएको।

"........तिम्रो पत्र पाउँदा मलाई बडो खुशी लाग्यो। तिमीसँगै भेट भएजस्तो भयो। तीन वर्ष जति भयो तिमीले हामीलाई छाडेर गएका ....गाउँको के हाल-खबर लेखूँ ? यसपाली कोशीको बाढीले धेरै घर बगाएर लग्यो, खेतहरूमा बालुवै बालुवाको थुप्रो थुपारेर गयो। धेरैले गाउँबाट बसैं सारे। तिम्रो पिताजी र आमा पनि बेतिया जानुभयो, तिमीलाई उहाँहरूले लेखेकै होला। कप्तान्नी आमा पोहार स्वर्गे हुनुभयो। यो घरमा म एक्लै भएँ। कतै जान मन लागेन, गइनँ। गाउँमा तिमीले चिनेको कोही छैन। फगुनी आफ्नो घर गई, उसको बाबु लेलहा आफ्नो घरमा एक्लै छ। मुनरियाको बाबू मऱ्यो। भटना, छुतहरू बजारमा काम पाइन्छ भनेर गएका उतै हराए, गाउँ आउँदैनन्। सान्नानीको चिट्ठो मलाइ आउँदैन। उनलाई घरमा संचै होला।...आँपका बगैंचाहरू सब सुके। कति त कोशीको भासमा परेर बगेर गए। चिलौनी धारको ठूलो पाकडको रूख ढल्यो र धारमा धेरै टाढासम्म बगेर गयो........"

त्यसपछि उनले नरेन्द्रका कुरा लेखेको थिइन्, बडो विस्तारपूर्वक,—"....उहाँ आजकाल यहीं हुनुहुन्छ, मसँगै,....सोच्दै नसोचेको सुखलाई मैले भेट्टाएँ, एक साँझ।....सधैंकोजस्तो साँझको अँध्यारो झ्याम्मिदै आइरहेको थियो। म एक्लै कोठामा बत्ती बालेर पूजा गर्ने कुरा सोचिरहेकी थिएँ। बत्ती बालिसकेकी थिइनँ दियोमा तेल हाल्दै थिएँ। त्यसै बखत बाहिर आङ्नामाँ मलाई रुँगेर बसेको बुढो कुक्कुर, त्यही पुरानो भुस्या कुक्कुर कलिया, भुक्न थाल्यो। मलाई लाग्यो स्याल आयो होला। गाउँमा साँझ पर्नेबित्तिकै आजकल स्यालहरू सुन्य घरका आँङ्ना-आँङ्ना चहारिहिँड्छन्। तर बाहिर अर्कै किसिमको खलबली भएको जस्तो जाग्यो। एक छिन्मा एउटा बुढी खोकी सुने, र तत्काले एउटा नचिनेको बोली पनि सुनें—मलाई बाहिरबाट डाकेको,—'माल्किनो !'

"ढोका उघारेर हेर्दा आँङ्गनामा एउटा बयलगाडी उम्भिरहेको थियो,

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

गोरुहरू गाडीमा जोतिएकै थिए । बयलवान बोलाइरहेको थियो,—'मालिकना !'

"मैले भनें,—'को ?'

"उसले भन्यो,—'बाबु आएका छन् ।'

"मैले सोधें,—'को बाबु ?'

"बयलवानले उत्तर दिनुभन्दा पहिले नै बयलगाडीबाट एउटा मानिस बडो सावधानीसँग उत्र्यो । एउटा बर्कोले उसको सारा शरीर ढाकेको थियो । बयलगाडीमा उसको एउटा छालाको बाकस र गुण्टा थियो ।

"मनिर आएर उभिँदा पो त मैले झल्याँस्स चिनें, उहाँ हुनुहुँदो रहेछ—तिम्रो नरेन्द्रदाइ ! सन्ध्याको अँध्यारोमा तल आङ्गनामा मैले उहाँलाई चिन्न सकेकी थिइनँ । त्यसमा पनि उहाँ नचिनिने गरी दुब्लाएको हुनुहुन्थ्यो । अँध्यारोमा हत्तपत्त रूप नै ठम्याउन गाह्रो पर्ने । तर उहाँका आँखामा उस्तै तेज र उहाँको लामो कपाल शिरमा गुडुल्किएर उस्तै गर्दनसम्म पुगेको । त्यस अनुहारलाई के म कहिले पनि बिर्सिन सक्छु र ? जतिसुकै कृश, जतिसुकै रुग्ण त्यो भए पनि, जतिसुकै कृष्ण....। मरो आँखामा उहाँको मूर्ति हठात् उद्भासित भयो । तर म अचिन्त्य घटनाले स्तब्ध भएर उभिरहें । लाग्यो, यो के सपना त होइन ?....शायद त्यसरी नै धेरै बेरसम्म उभिरहेंहुँला । उहाँले जब भन्नु भो,—'गौरी, म आएँ, चिनिनौ मलाई ?' अनि पो म झस्के । मैले हड्बडाएर सारीको आँचल शिरमा राखेर घुँडा टेक्दै उहाँको पाउमा शिर राखिदिएँ । उहाँले हत्पताएर भन्नु भयो,—'यो के गरेकी ?'

"मैले उठेर मनमनै आफूलाई भनें,—'अहो ! मेरो भाग्य....।' त्यसपछि उहाँलाई सम्बोधन गर्दै भनें,—'आफ्नो घरमा प्रवेश गरिबक्सियोस्....!'

"उहाँ कोठाभित्र आउनुभयो । बयलवानले उहाँको सूटकेश र गुण्टालाई कोठाभित्र पुऱ्याइदियो । मैले भनें,—'कस्तो अनुहार भएको कति दुब्लाएको !' अनि उहाँलाई ओछ्यानमा बसाल्दै उहाँको शरीरबाट ओढ्ने

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

झिकिदिएँ। ओढ्ने धुलोले टम्म थियो। गोडाबाट जुत्ता फुकालिदिएँ र फेरि भनें,—'आराम गरिबक्स्योस्, यात्राको थकाइ मारिबक्स्योस्।' उहाँले भन्नु भयो,—'गौरी, म रोगी छु, क्षयले पोडित।'

"हाय! कस्तो कडा रोग लागेछ उहाँलाई! मैले भनें,—'आराम गरिबक्स्योस्। लामो यात्राले शरीर त्यसै गाल्छ। म छिटै पानी तताएर आङ र पाउ पुछिदिन्छु। र दूध उमालेर ल्याइदिन्छु....।'

"बाहिर बयलवान ओसारामा बसेको थियो। मैले उसलाई भनें,—'गाडीबान बा, उ त्यो घरमा गएर दूध मागेर ल्याइदेउ न। मैले भनेको भन्नु।' मैले उसलाई हातले लेलहाको घर देखाइदिएँ।—भन्नु, मालिक फर्केर आउनु भएको छ।'

"........रातभरी उहाँलाई खोकी लागिरह्यो। बिहानपख भने राम्ररी सुत्नुभयो। बिहान उठेपछि उहाँले कोठाको चारैतिर हेर्नुभयो र भन्नु भयो,—'गौरी, यो कोठामा म कहिल्यै पनि आएको थिइनँ, हगि? थाहा नै थिएन यस्तो राम्रो सिनित्त परेको यो एउटा कोठा मात्र छ हाम्रो घरमा भनेर मलाई। कति राम्रो, कति सुग्घर। छानामा चंदुवा पनि टाँगेको रहेछ, बिछ्यौना पनि कति सफा........।' एक-एक गरेर जहाँ-जहाँ उहाँका आँखा परे ती सबैलाई राम्रो र सुग्घर भन्नु भयो।........फेरि एक्कै छिनपछि भन्नु भयो,—'गौरी, म बडो आरामसँग सुतें, यसरी भुसुक्क भएर धेरै भयो म नसुतेको। धीत पुगुञ्ज्याल सुतें। तिमी कहाँ सुत्यौ नी, गौरी?'

"मैले भनें,—'त्यहाँ बाहिरपट्टि भान्सा घरमा।'

"उहाँले भन्नु भयो,...'किन त्यहाँ गएकी? यही कोठामा किन नसुतेकी, गौरी?'

"मलाई लाज लागेर आयो। केही बोलिनँ।........गाडीवानलाई विदा गर्दा कबूलेको आठ आनाको सट्टा मैले पाँच रुपियाँ दिएँ र भनें—'म धनी भए अझ धेरै दिने थिएँ, बुढा बा। तिमीलाई थाहा छैन कत्रो ठूलो श्री सम्पत्ति मकहाँ ल्याइदियौ तिमीले........।' "

गौरीले यस्तै लामो गन्थन लेखेको थिइन्। के सोचेर लेखेकी हुन्? त्यसिपछि धेरै दिनसम्म उनको चिट्ठी आएन। अनि एउटा चिट्ठी आयो उनको. त्यो पनि मेरै चिट्ठीको जवाफमा।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

"—प्यारो देवर, आजकाल मलाई फुर्सद छैन, त्यसो हुनाले चिट्ठी नलेखेकी। आफ्नी भाउजूलाई माफ गरे।....एकजनाको जस्तो दुई जानाको गृहस्थी कहाँ हुन्छ र? कति काम बढ्छ, कति कुरा भ्याउनु पर्छ। एकली ले त कहिले जाँगर भएन भने नखाएर सुते पनि हुन्छ, त्यसले अल्छो मान्न पनि पाउँछ। एउटा गृहस्थो भएपछि त्यसो गर्न पाइन्छ र त्यस गृहस्थीको नारीले? घरमा निकै कामकाज परी-परी आउँछन्। भान्सा-घरमा नै निकै काम थपिन्छन्। एकलो जोगीले खिचडी पकाएर खाएजस्तो त होइन नी अब। भात, दाल, तरकारी, कुनै भुटुवा, कहिले चरा, दूधको केही-न-केही परिकार बनाउनै पर्‍यो। तिमीलाई थाहा नै छ, तिम्रो नरेन्द्रदाइको स्वाद—फेरि गाउँको नजिकै डाक्टर-वैद्य छैनन्। बजार गएर त्यहाँको बुढो डाक्टरलाई लिएर आएँ। उसले औषधी दिएको छ। भन्छ,—खाउनु रे चराको मासु, दूध, घ्यू। बाख्रीको दूधले फाइदा गर्छ भनेर अर्को गाउबाट एउटा बाख्रो पनि किनेर ल्याएँ। त्यसलाई पनि हेर्नै पर्‍यो।....हेर न, फुर्सत नभएर मेरो पूजा-पाठ पनि सबै थामिएको छ। अस्ति झल्याँस्स सम्झें, मुरलीधर कृष्णको मूर्तिमा फूल नचढाएको पनि धेरै भएछ। उनको गलाको माला सुकिसकेको थियो। उनकाउपर पनि धुलोको एक पत्र जमिसकेको थियो। मैले सुकेको माला-लाई झिकेर फ्याँक्दै भनें,—'हे कृष्ण मुरारी, आजकाल म बेफूर्सतकी भएकी छु। तिमीलाई ध्यान दिन सकिनँ भने मेरो कुरा बुझेर दया गरे।' फेरि उनलाई राम्ररी पुछेर बाकसमा राखिदिएँ। तिमीलाई त्यो मूर्ति बडो राम्रो लाग्थ्यो। तिमीलाई भो त्यो.... ...।"

त्यसपछि गौरीका चिट्ठीहरू बराबर आउन थाले। धेरैंजसो निरर्थक, अति साना घटनाहरूको वर्णनले भरिएका लामा-लामा चिट्ठीहरू। जस्तो, एक दिन लेखेकी थिइन्,—"........मैले आजकल मासु खान थालें। छक्क परौला तिमी यो सुनेर। उहाँलाई मासु पकाउनै पर्थ्यो। उहाँको भोजन मेरोलागि अभोज्य कसरी हुन सक्थ्यो? मैले सधवा भएर पनि विधवाको बेवहार गर्नु उचित होइन। पतिको जे गति, मेरो पनि त्यही गति।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

"........नरेन्द्रबाबु आजकल अलि स्वस्थ भएको जस्तो देखिनुहुन्छ। खोकी त त्यस्तै छ, ज्वरो पनि उस्तै। मुखबाट रगत आउन पनि जारी नै छ। तर अलिक बल भए छ क्यारे। एक दिन बन्दुक लिएर बारीमा जानु भयो र ढुक्कुर मार्नु भो। त्यसपछि त टाढा-टाढा पनि जाने गर्नु भएको छ........।"

यस्तै बेमतलबका कुरा हुन्थे गौरीका चिट्ठीमा। "........एक दिन उहाँ बाँधसम्म पुग्नुभयो। थाकेर त्यहीं पछारिनु भएछ। म खोज्दै पुगें त्यहाँ फागुनको हावा बालुवा उडाउँदै बगिरहेको थियो। बन्दुक एकातिर, मारेका चराहरू एकातिर यताउति फालिएका, खान नहुने खालका चराहरूलाई पनि त्यसै मारेको। आजकाल उहाँ त्यसै चराहरू मार्दै हिंड्नुहुन्छ।....... मैले उहाँलाई बिस्तारो सहारा दिंदै उठाएँ। बन्दुक बोकें। दुइटा ढुक्कुर रहेछन् मारेको, तिनलाई पनि झुण्ड्याएं। उहाँ मेरो काँधमा हात राखेर बिस्तारो-बिस्तारो हिंड्न थाल्नु भयो। म कति सानी लाग्थें उहाँसँग यसरी टाँस्सिएर हिंड्दा। मैले भनें,—'हजुर किन यसरी जथाभावी चरा मारिबक्सिन्छ। खान हुने-नहुने केही विचार नगरेर हत्ते गरिबक्सिन्छ।'

"मलाई त लागेको थियो मैले एउटा साधारण कुरो भनें उहाँलाई भनेर, तर उहाँ टक्क उभिनुभयो र अनि भन्नुभयो,—"गौरी, के गरूँ त म हत्या नगरेर। लाग्छ, सारा चराचुरुङ्गीलाई मुट्ठीमा लिएर किचिदिउँ। निर्दा न छन् तिनीहरू, त्यसैले होला।'

"मैले यसो उहाँको मुखतिर हेर्दा उहाँका आँखामा आँसु आएजस्तो थियो। अँध्यारो चेहरा थ्यो उहाँको। नरेन्द्रबाबुको आँखामा आँसु कत्रो विषाद र करुणाको सृष्टि गर्न सक्छ, तिमी त्यसलाई बुझौला आफैं। मैले सान्त्वना दिन खोजें। भनें,—'हजुरलाई जे गर्दा सन्तोष हुन्छ गरिबक्स्योस्।'

"त्यसपछि हिंड्दै उहाँले बिस्तारो मेरो कानमा भनेको जस्तो गरेर भन्नु भयो,—'नाई गौरी, तिमी जे भन्छ्यौ त्यही गर्छु। अब म चरा मार्दिनँ गौरी, चरा मार्दिनं, हत्या गर्दिनँ निर्दा चराको........'।"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

त्यसपछिको चिट्ठी बहुतै आनन्द मग्न भएर लेखिएको थियो। "......उहाँले मलाई माया गर्नुभयो; भन्नु भयो,—"गौरी, साँच्चै म तिमोलाई माया गर्छु........।' सानोबाबु, मेरो आनन्द मुटुमा अटेन। हेर न मलाई, मेरो उल्टो स्वभावलाई! आनन्दमा पनि कोही रुन्छ? उहाँको कुरा सुनेर म खुशीले रोएँ। उहाँले भन्नु भयो,— रोएकी गौरी?'....कत्रो स्नेहको कण्ठले उहाँले यो कुरा भन्नु भएको थियो। मैले झन् खप्न सकिनँ। दुवै हत्केलाले मुख छोपेर म खूब रोएँ, घोप्टो परेर उहाँकै काखमा। दुक्खले होइन, मेरो प्यारो बाबु, सुक्खले, अति....अति सुक्खले। के भन्छौ तिमी आफ्नो यस्ती भाउजुलाई जो सुक्खमा पनि असंयमी आँसु बगाउँछे....?"

तिनताका तिनका चिट्ठोहरू बराबर, प्रायः सधैंजसो आउँथे। सबैमा सुक्खको चर्चा हुन्थ्यो। लेख्थिन्,—"आजकाल दिन रमाइला छन्— बसन्तका दिन। सास फेर्दा पनि शरीर आनन्दले पुलकित हुन्छ। उहाँले भन्नु भो,—'गौरी! मेरो नजिकै बस न।'........नजिक नै त म बस्थें नी। तर त्यसरी आग्रह गरेर बोलाउँदा मलाई अप्ठ्यारो लाग्यो। उहाँले भन्नु भो,—'मलाई नजिकै आफूसँगै टाँसेर—गौरी!' मैले बिस्तारै भनें,— 'हजुर।' उहाँले भन्नु भो,—'तिमी मलाई 'तिमी' किन भन्दिनौ? हजुर त टाढाको सम्बोधन हो।'

'यत्तिकैमा मैले मक्ख पर्ने के कुरा थियो र! तैपनि म बडो मक्ख परें। खुशोले शरीर फुरुक्क भयो तर भनें,—'लाज लाग्छ।' उहाँले ढीपी गर्नुभयो। मैले लाजले मुख छोपेर बिस्तारै भनें,—'ति........मी........!'

"........सानोबाबु, साना-साना कुरामा जीवनका कत्रा-कत्रा सुक्ख अडेर बसेका हुँदारहेछन्। लाजले मुख छोपेर केवल मैले सानो स्वरमा दुइ अक्षर भनेको थिएँ—'ति-मी।' त्यत्तिमा लाग्यो, मैले स्वर्गको सुक्ख पाएँ। लाग्यो, हठात् म प्रेयसी भएँ; पुरुषको प्रेम स्पर्शले कम्पित भएकी एउटी युवती—नारी....

"...... ...एक दिन उनले भने,—'गौरी, तिमी गाना गाउ, म इसराज बजाउँछु।'

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

"इसराजलाई खोल लाएर छानोमा झुण्ड्याइदिएकी थिएँ मैले। त्यसलाई नछोएको पनि कति वर्ष भैसकेको थियो। त्यो छानोबाट झिकियो, त्यसको बराँतको तुल रङ्को खोलको धूलो झारियो, पुछियो, त्यसका तार कसिए। घर्राबाट औंठी झिकें। औंठी लाएर इसराज समाते उनले। उनको शरीर रुग्ण थियो, तैपनि उनको अनुहार चाहिं उज्यालो थियो। उनले भित्तामा अडेस लाएर देब्रे कुममा यन्त्रलाई अड्याए। अनि उनको आफ्नो पुरानो बाचो अनुसार आँखा चिम्लेर उनि सूर झिक्न थाले। झ्यालबाट पश्चिमतिर ढल्केको सूर्यको एउटा पातलो किरण उनको टाउकोनिर मण्डलाकार भएर परिरहेको थियो, भित्ता र उनको मुखलाई उज्यालो पार्दै। उनको लामो लट कुममा झुण्डेको थियो। उनले फेरि गाउँको पुरानो सूर झिके, चैतीको उदास पार्ने सूर। एकछिनसम्म आँखा चिम्लेर बजाउँदा-बजाउँदै, आँखा चिम्लेको-चिम्ल्यै, बजाउन नथामेर मधुरो स्वरमा उनले भने,—'गौरी, संगतो गर्दिनौ ? यो तारले रोएकोलाई पद-द्वारा अर्थ प्रदान गर्दिनौ ?"

"मेरो कण्ठ पनि अनायास फुट्यो। मैले गाएँ :

चैत हे सखी फुलल बेली
भँवरा करत गुँजार हो !"

तिनताकाके एउटा अर्को चिट्ठीमा थियो—

"....हेर न, तिम्रो दाइको चाला ! सुन्यौ आज के भने ? मैले फेरि बिहा गर्नु रे। हा-हा-हा। उनले भने,—"गौरी, तिमी आर्को बिहा गर।' मैले उत्तरमा भनें,— के भनिरहेका छौ तिमी ?'

"उनी मैले बुझ्नै नसक्ने कुरा गर्न थाले। भने,—'तिमीले सुक्ख पाइनौ गौरी मबाट, यो पतिबाट।'

'मैले भनें,—'सुक्ख ! यत्रो ठूलो सुक्ख मैले पाइरहेकी छु कि मलाई लाग्छ, जन्मजन्मान्तरसम्म पनि म यो खप्न सक्ने छैन, तिमो अझ भन्छौ मैले सुक्ख पाइनँ रे ! क भनेको तिमीले, प्राणधार ?'

"उनले उत्तरमा केवल 'कवै' भनेर खोक्न थाले। उनको रुमाल रग-ताम्य भयो। मैले पानीमा आफ्नो धोतीको फुर्को भिजाएर उनको मुख पुछिदिएँ र सहारा दिंदै उनलाई बिछ्यौनामा लगेर सुताएँ ...।"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कुनै-कुनै चाहीं एक दुई हरफका मात्र चिठ्ठी हुन्थे। "'....उनले आज भने,—'गौरी, तिमी कति राम्री !'....सानोबाबु, तिमी भए कति खुशी हुने थियौ मलाई देखेर। पिताजी, सानो आमा, बाबुसाहेब, महारानी नन्द, सासु कप्तान्नी आमाहरूले मेरो आजकालको सुक्ख र गृहस्थीको आनन्द देख्न पाउनु भएको भए कति सन्तोष मान्नु हुन्थ्यो !" या यति मात्र........"मेरो गृहस्थी भरिपूर्ण छ। मलाई आजकाल मनग्ये छ।"

तर कुनै चिट्ठी गहिरा किसिमका पनि हुन्थे, मैले राम्ररी बुझ्न नसक्ने खालका; "....सानोबाबु, पाउनु भनेको के हो ? मैले पाएँ कि पाइनँ ? मलाई पहिले लाग्थ्यो, मेरो जीवन वंचितताले भरिएको छ, अभावै-अभावले। त्यो त मैले नबुझेकी रहिछु। जुन समय मलाई लाग्थ्यो मैले प्रेम पाइनँ, त्यस समयमा पनि अदृश्य रूपबाट पाइरहेको नै थिएँ, माटो मुनि अँध्यारोमा गडेको बिउजस्तो। नरेन्द्रको हृदयमा प्रेमको बिउ लुकेर नरहेको भए आज यस्तो ठूलो वृक्षको रूपमा त्यो प्रकट हुन सक्थ्यो र ? नभन्ठान, सानोबाबु, कि म आत्म-वंचनामा यो कुरा लेखिरहेकी छु। म भित्री हृदयको मर्म भनिरहेकी छु, तिमीलाई। जीवनको यो एउटा सत्य हो कि सुक्ख ओइरिन्छ हठात् अकारण, निरभ्र आकाशबाट मुशल्धार पानी कहिल्यै पनि पर्दैन। लामो युगको सञ्चयपछि बर्सिन्छ सुक्ख, जसरी आजकाल ममाथि त्यो ओइरिरहेको छ।....मेरो प्यारो देवर, नियतिको अगम्य चाला छ। हामो दुक्ख-सुक्ख भोग गर्छौं केही नबुझेर, क्षण-क्षणमा मात्र जीवित रहेर; त्यसैले लाग्छ, कत्रा असहनीय दुखी क्षण छन् हाम्रा। तर देख्दैनौं, तिनै कठोर शिलाखण्डद्वारा दुक्खका क्षणहरूले हाम्रो सुक्खको विराट् प्रासाद निर्माणको आयोजना गर्दै रहन्छन्....सुक्ख पनि तेस्तो प्रचण्ड अग्निशिखा हो जसले क्षण भरीमै जीवनका यावत दुक्खलाई पोलेर समाप्त गरिदिन्छ। त्यस शिखाको एक स्पर्शले मात्र पनि मानिस सार्थक हुन्छ। त्यही त हो नी मोक्ष....।"

गौरीका यतिका चिट्ठीहरू मकहाँ आए तर कहिले पनि उनले मुनरियाको चर्चा गरेकी थिइनन्। एउटा चिट्ठीमा भने उनले यति मात्र सोधिपठाएकी थिइन्,—"मुनरियाको खबर लेख्नु। उनलाई कस्तो छ ? भन्नु, नरेन्द्र बाबु र मैले उनलाई सम्झेको छ।"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

मुनरिया अब कहाँ भेटिन्थी र म उसलाई गाउँको एउटा दम्पतीको समाचार सुनाउँ ! उनीहरूलाई मुनरियाको पत्तो छैन भनेर मैले लेखेको थिइनँ ।

त्यसपछि लगत्तै अर्को चिट्ठी आयो—"बाबु, मुनरियालाई गाउँ जाउ रे भन्नु । उसले आए हुन्छ मकहाँ निर्धक्क भएर । फेरि, बैनी त हो नी त्यो, दिदीको घर उसैको हो भनेर उसलाई सम्झाउनु....। आज तिम्रो दाइलाई भनें,—'प्राणनाथ, मुनरिया कहाँ होली ! एक्लै कहाँ बसेकी होली ! किन नलिएर आएको आफूसँगै उसलाई पनि ?'

"उनले आफ्ना ठूला-ठूला आँखा उठाएर मलाई हेरे । मलाई लाग्यो, बडो विवश किसिमको हेराइ थियो त्यो उनको । उनले भने,—'उसलाई यहाँ ठाउँ कहाँ छ र ?"

"मैले भनें,—'यत्रो घरमा ठाउँको के कमी ? ठाउँ नभए पनि ठाउँ छैन भनेर परिवारको प्राणीलाई बाहिर फ्याँक्न पाइन्छ र ?'

"उनले भने,—'मुनरियालाई मैले जानी-जानी छाडें । मलाई लाग्यो, म अब उसको जिम्मा लिन नसक्ने भएँ । मर्न भनेर घर फर्कने मानिसको अरू उपाय नै के थियो र ? उसलाई कति चोटि भनें,—'मुनरिया, म अब तिम्रोलागि केही गर्न नसक्ने भएँ जुन लालन-पालन र रक्षा पुरुषले आफ्नी नारीलाई गर्छ । तिमी अर्को बिहा गर....!' मैले तिमीलाई भनेको जस्तो । उसले पनि मानिनँ, त्यसैले एक दिन म हठात् उसलाई छाडेर यता हिडें । उसले मलाई नछाड्ने भए मैले नै उसलाई छाड्नु पर्‍यो भन्ठानें, र मलाई लाग्यो, शायद त्यसो गरें भने उसलाई मेरो बन्धनबाट मुक्ति मिल्नेछ ।'

"एकछिनसम्म कोठामा ठूलो शान्ति रह्यो । नरेन्द्रले फेरि सानो स्वरमा भने,—'आजकाल कुन्नि कसरी बसेकी होली । उ सुखी भए मलाई सन्तोष हुने थियो । मैले उसलाई केही गर्न सकिनँ ।'

"........सानोबाबु, मुनरियाको छिटो समाचार लेखिपठाऊ........"

त्यसपछि एउटा साधारण किसिमको चिट्ठी आयो,—"सानोबाबु उनी असाध्य गल्दै गएका छन् । अब त हिंड्-डुल गर्न पनि पटक्क नसक्ने भएका छन् । ओछ्यानमा सुतिरहन्छन् र मलाई नजिकै बसिराख भन्छन् । जति

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

पटक खोक्यो उति पटक उनको मुखबाट ह्वाल्ल रगत आउँछ। ज्वरो पनि बढ्दै गएको छ। तर कस्तो सौभाग्य मेरो ! उनको प्रेम मेरालागि पनि उसैगरी बढ्दै गइरहेछ। भन्छन्,—'प्यारी ! प्यारी ! प्यारी ! मलाई एक छिन् पनि नछाड।' भन्छन्,—'म कहिले पनि तिमीलाई छाडेर कतै जान्न।'

"........आजकल उनी कस्ता बालकजस्ता भएका छन्; भन्छन्,—'ओखती खाएर केही फाइदा छैन अब। ओखती खान्न रे। ओखती नखाएर पनि रोग निको हुन्छ ? कस्तो बालकको ढीपी। भन, सानोबाबु, माछाको तेल नमिठो हुन्छ, मानें, तर क्षयमा त्यो नखाई हुन्छ र ? फेरि निको कसरी हुने त ? मैले फकाई-फुल्याई उनलाई औषधि खुवाउनु पर्छ। कहिले भन्छन्,—'खोइ सुपारी दिन्नौ आजकाल ? म खान्छु है सुपारी अब देखि तिमीले दिएको, फ्याँक्तिनँ त्यसलाई, साँच्ची।' सुन्यौ सानोबाबु, रोगीले पनि सुपारी खाने ढीपो लिने हो ?"

त्यसपछि गीरोका चिट्ठीहरू बडा छन्द-न-बन्द आउन थाले, केही तारतम्य नमिलेका जस्ता। एकातिर उनी लेख्थिन्,—"नरेन्द्रको मुखबाट रगत आउन थामिएको छैन, ज्वरो पनि जस्ताको तस्तै छ।" अर्कोतिर लगत्तै लेखिएको हुन्थ्यो,—'रमाइलोसित दिन बितिरहेका छन्। चौबिसै घण्टा उनैको साहचर्यमा रहन्छु। उनी ममा पूरा निर्भर गर्न थाले। ओछ्यानमा कोल्टे फेर्न पनि म नभै नहुने भयो उनलाई। उनी भन्छन्,—"गौरी, म धेरै माया गर्छु तिमीलाई।' आजकाल साँच्चै सानोबाबु, उनी मलाई धेरै माया गर्छन्, मैले साँच्चै भनेको प्यारो देवर, धेरै। के म बुझ्दिनँ र माया गरेको ?"

एउटा चिट्ठीमा डाक्टरको पनि चर्चा थियो,—"आज डाक्टरले आएर सोधे,—'रोगीलाई कस्तो छ ?' मैले भनें,—'रगत थामिएको छैन, ज्वरो पनि उस्तै छ, खोकी पनि उस्तै छ। तर अरू सब थोक खूब असल छ। मलाई खूब माया गर्छन्। खूब रमाइलो छ. डाक्टरसाहेब।'

"डाक्टरले छक्क परेर नबुझेको जस्तो गरो मलाई हेरे। मैले भनें,—'हो डाक्टरसाहेब ! साँच्चै भनेको, खूब माया गर्छन्। म बुझ्दिनँ र त्यति पनि ? मैले उनलाई पाएँ सदाकालागि। अब मेरै भए उनी जन्मजन्मान्तर-कालागि।'

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

"डाक्टरले मलाई अनौठो किसिमले हेर र भने,—'नानी, तिम्रा अरू को छन् ? बोलाउनुपर्‍यो उनलाई ।'

"मैले भनें,—'नरेन्द्र छन् मेरा ।'

"उनले भने,—'मैले सोधेको अरू को छन् तिम्रा सम्बन्धिहरू। झिकाऊ उनलाई ।'

"मैले फेरि भनें—'मलाई मनग्ये छ, नरेन्द्रबाट । उनैले मलाई सबै सम्बन्धिहरूको सुक्ख दिएका छन् । उनै मेरा सर्वस्व हुन्, मेरा नाता-गोता जे भए पनि उनै हुन् । मलाई मनग्ये छ, डाक्टरसाहेब, मनग्ये छ ।'

"डाक्टर भन्छन्,—'भएन त्यसले त । तिमीलाई पनि हेर्ने मानिस चाहियो ।'

"देख्यौ डाक्टरको चाला । म यस्ती सद्देलाई पनि विरामी छु जस्तो गरेर मलाई हेर्ने मानिस चाहियो रे । तर उनले ढीपो गरेकाले मैले तिमीलाई सम्झेर भनें,—'डाक्टरसाहेब, मेरा एउटा प्यारा देवर छन् । बनारसमा पढ्छन् ।'

"डाक्टरले सोधे,—'बनारसमा कहाँ बस्छन् उनी ?'

"मैले तिम्रो ठेगाना बताइदिएँ उनलाई । त्यसै बखतमा नरेन्द्रले मलाई नाके स्वरले बोलाए,—'प्यारी, कहाँ गयौ, एक छिन पनि नछाड मलाई ।'

"मैले डाक्टरलाई खुशी भएर भनें,—'देख्नु भयो डाक्टरसाहेब । म एक छिन भैंनँ भने उनको काम चल्दैन । मेरै भए उनी जन्मजन्मान्तरका लागि.. ....।' "

यस्ता उट्पट्याङ चिट्ठीहरूलाई के भन्ने ? निरर्थक, असम्बन्धित कुराहरूले भरिएका गौरीका हरफ राम्रा, माजिएका, चिट्ट परेका हुन्थे । लेखाइमा पूरा कारिगरी हुन्थ्यो । डाक्टरका सम्बन्धमा लेखेको चिट्ठी उनको अन्तिम चिट्ठी थियो मलाई ।

त्यसपछि एक दिन हठात् एउटा तार आयो डाक्टर भन्नेले पठाएको,— "चाँडै आऊ, गौरीको जिम्मा लिन ।"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

धेरै वर्षपछि म गाउँ गैरहेको थिएँ। स्टेशनबाट गाउँ चार कोश पूर्व पर्थ्यो। माघको जाडो थियो, तर दिउँसोको घाममा शरीरलाई न्यानो पार्दै म बयलगाडीमा गुण्टा राखेर पैदल हिँडिरहेको थिएँ। स्टेशनको तीन कोशसम्म त उही पुरानो दृश्य नै थियो—सडकका दुवैतिरका आँपका बगैंचाहरू, कहीं-कहीं पोखरी र तिनमा उम्रेका झारपातले जेलिएका कमलका फूलहरू। ठाउँ-ठाउँका खेतहरूमा धान काटिसकिएको, कहीं-कहीं अझै कटनी चलिरहेको, कहीं दाउनो भैरहेको। पुरानो स्मृतिले म भरिंदै गएँ। तर गाउँ पुग्ने-पुग्ने वेळामा, एक कोश परैदेखि कोशीको विनासका चिन्हहरू देखा पर्न थाले। ठाउँ-ठाउँमा दह जमेर हिलो मिसिएका पानीका कुण्ड, कादो-थाल, बीच-बीचमा बालुवाका राशि, सुक्दै गएका बगैंचाहरू आगोले पोलेर झर्किएजस्ता पिलिसएका, सडकको पत्तो नभएको। गाडीवानले भन्यो,—"कोशीको उत्पात दुई वर्षदेखि यही ठाउँमा मच्चिरहेको छ। गाउँका गाउँ उजाड भए, औलो र अरू महामारीले धेरै मानिस सखाप भए।"

मैले देखें, बडो उदास दृश्य चारैतिर। खोइ ती पुराना स्मृतिमा सुन्दरताको रूप भई अडेर बसेका थलाहरू? कहाँ छन् ती ठाउँ जहाँ साथीभाइसँग म दिनदिनभरी चहार्दै हिंड्थें—कांचो फल टिप्दै, नाङ्गो भएर नुहाउँदै, गोठालाहरूसँग गुल्ली-डंडा (डण्डी-बियो) खेल्दै। खोइ

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

गोसाइँथान ? खोइ नजरियाको पसल ? खोइ पोखरी ? खोइ आँपका बगैंचाहरू ? खोइ गाउँ ?

गाडीवानले भन्यो,—"गाउँ अब कहाँ बाँचेको छ र यहाँ ? त्यही दुई-तीन छाप्राहरू त हुन् नी !"

चारैतिर बालुवा नै बालुवा, पटेर र झौवाका झ्याङहरू, जसका मध्यमा, ठाउँ-ठाउँमा, सुकेका बगचाहरूका अस्थिपिंजर वृक्षहरू आकाशतिर पात नभएका शाखा-प्रशाखाहरूद्वारा खैरो आकाशमा विचित्र आकारहरू बनाउँदै दैत्य रूपमा उभिभएका थिए। बडो शून्य ठाउँ भएछ त्यो गाउँ, एकदम निर्जन।

एउटा घरको अगाडि बयलगाडी अड्याएर बयलवानले भन्यो,—'सोध्नोस्, कुन् घर हो ?"

त्यस घरबाट जुन नारी हाम्रो पुकारमा निस्किन्, तिनलाई देख्दा म एकाएक स्तब्ध भएँ। त्यत्रो विश्वव्यापी विराट् क्षयको मध्यमा एउटा अद्भुत रूप र तेज लिएर उभिभएकी थिइन् मेरा अगाडि गौरी ! उनको उही पुरानो तेजमय अनुहार झन् बढो आभायुक्त भएको, तेजले टलक्क टल्केको। प्रशस्त ललाटमा एउटा ठूलो रातो टीका र सिउँदोमा एउटा सिन्दूरको रेखा। कपाल जतनसँग कोरेको। रातो रेशमी सारीमाथि मयूरपुच्छ चोलो लाएको ! शरीरको कद सानै, तर पूर्ण विकशित भएको, यौवनको शिखरमा अंगप्रत्यंग प्राप्त भएका। उनको हातको चुरा खन्न बज्यो। गोडाका कल्लीले पनि आपसमा ठक्कर खाएर एकचोटि गम्भीर स्वर झिके। उनले मेरो अगाडि आएर भनिन्,—"को, सानोबाबु ?"

मैले सोध्ने आवश्यकता नै परेन। त्यो सानो घरमा प्रवेश गर्दा नगर्दै मैले थाहा पाइहालें,—नरेन्द्रदाइ छैनन् अब !

गौरीले भनिन्,—"उनी सदाका लागि मलाई प्रेम दिएर गए....हो, सानोबाबु, मरेनन्। ममा आएर बसे सधैं-सधैंका लागि, मलाई सदाका लागि सौभाग्यवती बनाए। त्यसैले त हो नी, अरूले कतिभन्दा पनि मैले चुरा फोरिनँ, सिउँदोको सिन्दूर पुछिनँ....।"

मलाई गौरीको चाला अनौठो लाग्यो। म आएको छु भन्ने थाहा पाएर लेलाहा बूढो लट्ठी टेक्दै आयो। उसले पनि भन्यो,—"मालिकनीको चाला ठीक छैन, मति बिग्रेको छ।"

गौरी भने नरेन्द्रको मृत्यु भएको छ भन्ने कुरा स्वीकार गर्नु बाहेक

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अरू व्यवहारमा एकदम साधारणजस्तो थिइन्। उनले मलाई राति भनिन्,—"कसैबाट नखोसिने गरो उनी मेरा भएका छन्। कहिल्यै पनि नछाड्ने गरी उनो घर फर्केर आए।"

कहाँ मेरी पहिलेकी गौरी जो पति जीवित छँदा वैधव्यको आचरण गर्थिन् र कहाँ आजकी गौरी, पतिको मृत्युपछि पूरा सधुवाको सौभाग्यमा आफूलाई सिंगारेर बसेकी! कत्रो भीषण परिवर्तन, कत्रो असहनीय रूपान्तर! कहाँ पहिलेकी निमुखा भाउजू, कहाँ आजकी फत्फते गौरी! त्यसैले होला डाक्टरले शंका गरेको थियो। लेलहाले पनि भन्यो,— 'मगज बिग्रेको छ।'

गौरीलाई भने केहीको वास्ता थिएन। उनी मलाई भन्दै गइन्.— "सानोबाबु, अरूले भनेर हुन्छ ? म आफ्नो पतिको कुरा बुझ्दिनँ र ? मेरो बिहा स्वर्गमा भएको हो। जुन अमरस्थलमा म परिणिता भएँ त्यस्तै अक्षुण्ण मेरो सौभाग्य पनि छ। अरूहरू यस मर्मलाई के बुझ्छन् र ? नरेन्द्र मरेका छैनन्, ममा छन्। मलाई कहिले पनि नछाड्ने गरी अँठ्याएर बसेका छन् ममा। तिमी बुझ्दैनौ, सानोबाबु!"

झल्याँस्स मलाई मुनरियाको सम्झना भयो। उ पनि मसँग कुरा गर्दा-गर्दै एक्कासि निराशामा आएर भन्थी,—"तिमी बुझ्दैनौ, सानो-बाबु।"

के म नारी हृदयको कुरा साँच्चै केही बुझ्दिनँ ? के मुनरियाको कुरा मैले नबुझेको हो ? के साँच्चै नै म अैले गौरोको कुरा पनि बुझिरहेको छुइनँ ?

गौरीले राती कोठामा भनिन्,—"सानोबाबु अब म माइत जान्छु। मेरो यहाँको भोग सिद्धियो। स्वामीलाई पाउन स्वामीको घरमा बसेकी थिएँ। अब उनलाई पाइसकेपछि यहाँ मेरो पर्खाइको के आवश्यकता रह्यो र ? मलाई मेरो माइतमा पुऱ्याइदेऊ, बीरगंज।"

भोलिपल्टै जुन बयलगाडीमा गुण्टा राखेर म गाउँ आएको थिएँ त्यसै-मा उनको एउटा पोको थपेर हामी फेरि स्टेशन आयौं। उनले गाउँतिर फर्केर हात जोड्दै भनिन्,—"हे पुण्यभूमि कौशिका देश, म तिमीसँग बिदा लिन्छु। स्वामीलाई म आफैसँग लिएर जाँदैछु। तिम्रो आश्रयमा यतिदिन-सम्म बसेँ; आज बिदा देऊ, कोशी नदी, हे जननीमाता।"

स्टेशन पुगेपछि आफ्नो पोकोबाट झिकेर मुरलीधर कृष्णको मूर्ति मलाई दिँदै उनले भनिन्,—"यो तिमीलाई।"

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उनको पोकोमा अरू केही थिएन; नरेन्द्रले ओढ्ने गरेको खाँडीको बर्को, उनको एक जोर कुर्ता-धोती र जुत्ता।

उनलाई उनको माइतीमा पुऱ्याएर म काशी फर्के। काशी एकदम खल्लो लाग्यो। विषादको वातावरणले भरिएको शहर। मलाई पढ्नमा मन लाग्न छाड्यो। बारम्बार मनमा प्रश्न उठ्थ्यो—'जीवन के हो ? यसमा प्राप्ति के छ ? सुक्ख-दुक्ख किन यस्तो मोहमय ? दुक्ख किन यस्तो पीडापूर्ण र सुक्ख किन रिमझिमजस्तो; जीवनमा किन भागाभाग, दौडा-दौड़, स्वाँ-स्वाँ-पवाँ-पवाँ ? केको लागि ? केको लागि ?

एक दिन खबर आयो, ९० सालको भूइँचालोमा गौरी घरभित्रै थिइन् रे, त्यहीं किचिइन् रे। नौ दिनपछि बाँचेकै झिके रे उनलाई। तर शरीर ठाउँ-ठाउँमा भाँच्चिएको थियो रे र टाउको फुटेको। सारा शरीर सुनिएर ढुस्स भएको, दुर्गन्धीले भरिएको। झिकेको तीन दिनपछि मरिन् रे।

यो खबरले मलाई बडो उदास पाऱ्यो—विषादमय। बारबार मनले भनिरह्यो,—'गौरी भाउजू अब संसारमा छैनन्।' उनका जीवनका यावत घटनाहरू मेरो सामुन्ने सिनेमाको तस्वीरजस्तो नाच्न थाले। उनले के पाइन् अन्त्यमा ? दुक्ख बाहेक अरू के थियो र उनको जीवनमा ? उनको सुक्ख पनि दुक्ख जस्तै, हेर्ने मानिसका आँखामा करुणाको आँसु झिक्ने। किन उनी जन्मिन् ? मानिस नै किन जन्मिन्छन् ?

मनमा लाग्यो, भूइँचालो आउँदा सबै भागेर निस्के होलान्। बौलाही गौरी कोठाको कोठै रमितो मानेर बसिरहिहोलिन्। उनी बाँचेकी नै भए पनि के फरक हुन्थ्यो र जीवनमा ? उनको मृत्युले नै के फरक ल्यायो र ?

म बडो व्यग्र भएँ। लाग्यो, घरभित्र सास फेर्नलाई हावा छैन। बाहिर निस्किएँ गल्लीबाट चौकको मुखमा पुग्नै आँटेको थिएँ, एउटा ठूलो भाँडा-कुँडाको पसलमा एउटी आइमाई, चिनिएकी जस्ती, भाँडा किनिरहेकी थिई। नजिकै पुग्दा चिनें,—मुर्नारिया रहिछ। कत्रो ठूलो परिवर्तन उसमा आएको ! बनारसी सारी लाएकी र बेलबुट्टा भएको रेशमी चादरले शिर र शरीर ढाकेकी। मदिसेहरूले लाउनेजस्तो तेलमा रँगालेको सिन्दूर सिउँदो-भरी दलेकी, सुनका गहनाले हात, नाक, कान, गर्दन छ्याप्छ्याप्ती पारेकी। सुनैको पाउजेप पनि। शरीर बाक्लिएको तर अनुहारमा पहिलेको जस्तो

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

हिस्सी नभएको। घरमा मनग्य होला तर मन भने भोकैजस्तो। श्रोहोन नारी असमयमा नै बुढी हुन लागेको।

मैले रोकिएर भनें,—"मुनरिया।"

उसले हातमा उठाएको तपेस उठाएकै मतिर फर्केर हेरो र भनो,—"बाबु, मनरिया त मरिसकी। म मुनरिया होइन। तिमीले चिनेनौ। म उनको पत्नी हुँ।"

अर्को पसलमा बुढो जौहरी पनि भांडाको मोलतोल गरिरहेको थियो। त्यसलाई देखाएर उसले भनो,—"म उनको पत्नी हुँ। मुनरिया मरिसको; तिमीले चिनेनौ।"

जोहरीले उहींबाट भन्यो,—"यो कर्सौंडी कस्तो छ, हेर त। मनपर्छ कि तिमीलाई!"

मुनरिया मलाई उभिभएकै छाडेर जौहरी भएको पसलतिर गई।

म रत्थर्निदै फर्के। कानमा ग्वाईं-ग्वाईं एउटै ध्वनि आइरहेको थियो,—"मुनरिया त मरिसकी....।"

सपना देखेजस्तो कहिले मुनरिया, कहिले गौरी, कहिले नरेन्द्र मेरो आँखामामुन्ने परिपरिरहन्थे।

म निसास्सिएको जस्तो भएँ। खुला हावामा सास लिन पाइएला भनेर पंचगंगा घाटमा आएँ। दिउँसोको बेला थियो। फागुनको गंगा क्षीण धारामा बगिरहेकी थिइन्। पारिपट्टि बालुवाको विस्तृतता आँखाले भेट्टा-उञ्ज्यालसम्म फैलिएको थियो।

सारा कुरा कस्ता निस्सार! पारिको बालुवालाई बोच-बोचमा भुँमरी-हावाले उडाउँदै त्यसलाई केही माथिसम्म पुऱ्याएर फेरि झार्थ्यो। जीवन कस्तो अर्थहीन?

लाग्यो, कोशीको तटमा बालुवाको राशिमाथि नरेन्द्र, गौरी र मुनरियाले एउटा खेलाँचीमा त्रिभुजको आकार अंकित गरे। नियतिको एउटा सानो फकुमा बालुवा हल्लियो। त्रिभुज विलीन भयो। बालुवाको निर्दोष राशि निर्द्वन्दतामा शुन्यलाई चियाएर बसिरहेको छ, बसिरहेको छ, आजसम्म पनि बसिरहेकै छ....

●

सुन्दरीजल जेल
काठमाण्डू
१३, १४, १५, १६ मार्च १९६४

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

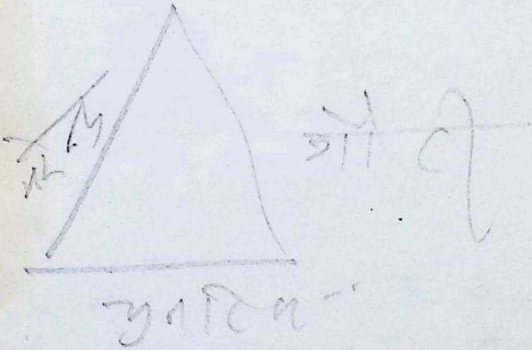

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal